

ઓપિનિયન

યો વૈ ભૂમા તત્ સુખમ્

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 17 • પ્રકરણ : 06 • સળંગ અંક : 198

26 સપ્ટેમ્બર 2011

ડિજિટલ અવતાર - અઢાર

વિલાયતી તોફાનો - એક વિશ્લેષણ

• આરાધના ભટ્ટ

મિત્રો, વૈશ્વિક પ્રવાહોમાં આ મહિને લંડનમાં થયેલા રમખાણો, લૂંટફાટના બનાવોએ એક નવું પ્રકરણ ઉમેર્યું છે. આમ તો ઈંગ્લેન્ડમાં આ પ્રકારની અશાંતિનો ઇતિહાસ લાંબો છે. છતાં લંડન જેવા શહેરમાં આવી ઘટનાઓ ઉપર કાબૂ મેળવતા વ્યવસ્થાતંત્રને આટલો સમય કેમ લાગ્યો? અને તોફાનો આટલા વકર્યા એ મુદ્દો વિશ્વભરના માધ્યમોમાં ચર્ચાયો. ભારતના માધ્યમોએ આ અશાંતિનો ગુજરાતીઓ પણ ભોગ બન્યા હોવાનો અહેવાલો પ્રગટ કર્યા, એનાં પગલે ગયા અઠવાડિયે મેં ત્યાં વસતા કેટલાંક ગુજરાતીઓનો સંપર્ક કર્યો. ટોટનહેમમાં વસતા એક ગુજરાતી ધંધાના માલિકે તેમની મિલકતને નુકસાન થયું હોવાથી ચાલી રહેલી પોલીસ તપાસને કારણે મીડિયા સાથે વાત કરી શકવાની તેમની અશક્તિ દર્શાવી દિલગીરી વ્યક્ત કરી. આજ પ્રસ્તુત કરું છું લંડન સ્થિત વિપુલ કલ્યાણી સાથે આ વિષયમાં મેં કરેલો વાર્તાલાપ.

વિપુલ કલ્યાણી આશરે ચાળીસક વર્ષથી ઈંગ્લેન્ડમાં વસે છે અને ત્યાંના ગુજરાતીઓ સાથે તેમની સાહિત્યલક્ષી પ્રવૃત્તિઓથી પ્રગાઢપણે સંકળાયેલા છે. તેઓ “ઓપિનિયન” નામના ગુજરાતી સામયિકનું સંપાદન પણ કરે છે.

વિપુલભાઈ સૂરસંવાદમાં સ્વાગત કરું છું : નમસ્કાર.

વિપુલભાઈ : નમસ્કાર, આરાધનાબહેન.

આરાધનાબહેન : વિપુલભાઈ, લંડનમાં આજે પરિસ્થિતિ કેવી છે?

વિપુલભાઈ : ધીમે ધીમે થાળે પડતી જાય છે અને જે આટલાટલો હોબાળો હતો એ હોબાળો ય હવે, ધીમે ધીમે જાણે કે પેલા દૂધનો ઉકાળ આવ્યો હોય એમ હવે વાતાવરણમાં બેસતો થયો છે. અને શાંતિ માત્ર લંડનમાં જ નથી આવી, આખા ઈંગ્લેન્ડમાં પણ એ જ પરિસ્થિતિ છે.

આરાધનાબહેન : લેસ્ટર વિસ્તાર જે છે એ ગુજરાતી ‘હબ’ કહેવાય છે ત્યાંની પરિસ્થિતિ વિશે થોડો ચિતાર આપશો? ત્યાંનું કેવું વાતાવરણ છે? અને જ્યારે તોફાનો થયા ત્યારે ત્યાં શું થયું હતું?

વિપુલભાઈ : તમે સારો જ પ્રશ્ન કર્યો. ગુજરાતીઓનો વિસ્તાર માત્ર લેસ્ટર જ નથી, પૂર્વ લંડનનો ગુજરાતીઓનો વિસ્તાર ઉપરાંત માન્યેસ્ટર અને બર્મિંગહામના કેટલાક વિસ્તારો પણ છે. બર્મિંગહામમાં, વૂલવરહેમપટનમાંના કેટલાક વિસ્તારો જેમ ગુજરાતીઓના છે, તેમ અહીં વેમ્બલીમાં પણ ગુજરાતીઓ છે; અને હા લેસ્ટરમાં સૌથી વધારે છે. એટલે લેસ્ટર નામ સીધું સામે આવે, પરંતુ લેસ્ટર પ્રમાણમાં એટલું રમખાણોને લીધે ગ્રસ્ત થયું નથી જેટલું બીજા વિસ્તારોમાં એની અસર થઈ છે. દા.ત. બર્મિંગહામ, કોઈડન, ટોટનમ. ત્યાંના જે આપણા ગુજરાતી લોકો છે એમનાં મકાનોને, એમના ધંધા-ધાપાઓને કેટલીક જગ્યાએ અસર થઈ છે. પૂર્વ લંડનમાં પણ. એક નાનો દાખલો આપું. હું તો વેમ્બલીમાં રહું છું. વેમ્બલી પ્રમાણમાં શાંત રહ્યું છે. હા તે

ય ઉકળતો ચુ જરૂર હતો. બાજુમાં કિંગ્ઝબરી નામનું પરું છે. એક તબક્કે તો એ કિંગ્ઝબરીમાં એક ઝવેરીની દુકાનને અસર થઈ, લૂંટફાટ થઈ તેવા વાવડ હતા. ઉપરાંત પૂર્વ લંડનમાં એક બીજા ઝવેરીને આવી અસર પહોંચી. વળી, ટોટનમ વિસ્તારમાં પણ આવી અસર થઈ છે. પૂર્વ લંડનમાં ગ્રિન સ્ટ્રીટ નામનો એક ગુજરાતીઓનો ય વિસ્તાર છે. આમ ક્યાં ને ક્યાં અસર થઈ. પણ મૂળ સવાલ એ છે કે માત્ર ગુજરાતીઓની જ દુકાનો તૂટી નથી, બીજા ઘણી બધી દુકાનોને અસર થઈ છે અને એમાં તુર્કીઓ પણ છે, ઈરાકીઓ પણ છે, એમાં અંગ્રેજી ય છે, એમાં આઈરિશો ય છે; ઈરકેર મોટામોટા ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર્સ પણ આની અસર પામ્યાં છે.

આરાધનાબહેન : 9મી ઓગષ્ટે પહેલી વાર જ્યારે તોફાનો ફાટી નીકળ્યા, વિપુલભાઈ, ત્યારે વાતાવરણ કેવું હતું? ભયનું મોજું ફરી વળેલું?

વિપુલભાઈ : પહેલે દિવસે ટોટનમમાં જ્યારે એ તોફાનની શરૂઆત થઈ, ત્યારે સખત ધિતા અને ભય બે કારણે હતા. એક, પોલિસની કુમક જે રીત આવવી જોઈતી

હતી, તે કુમક નહોતી આવી; અને બીજા તરફ, ઓગષ્ટ મહિનાના આ રજના દિવસો હોવાના કારણે શાસકના આગેવાનો - વડાપ્રધાન, નાયબ વડાપ્રધાન, નાણાપ્રધાન, ગૃહપ્રધાન, લંડનના મેયર એ કોઈ ઈંગ્લેન્ડમાં નહિ. એ બધા રજ ગાળવા માટે પરદેશ. જાણે કે ‘રોમ બળતું હોય અને નીરો (ક્યાંક) ફિડલ વગાડતો હોય’ એમ. એ લોકોને આવતા વાર થઈ. ત્યાં સુધીમાં પરિસ્થિતિ વકરી બેઠી. આજકાલ પોલિસ ઉપર જબ્બર વીતી રહી છે. “ન્યૂઝ ઓફ ધ વર્લ્ડ”ને કારણે જે પરિસ્થિતિ બની હતી તેમાં પોલિસની મનાતી સાંકડાંઈ હતી. એને કારણે પોલીસ ઉપર પરનાળ પડી. પરિણામે પોલિસનું ‘મોરલ’ ખૂબ બધું તૂટેલું. આમ પરિસ્થિતિ થોડી વિશેષ વકરેલી. એનાથી પણ ભય થોડો વધેલો.

આરાધનાબહેન : એવું કહેવાય છે કે તોફાનો કરનાર યુવકો છે અને મોટાભાગના એ યુવકો એથનિક ઓરિજિનના છે, એવું માધ્યમો કહે છે

વિપુલભાઈ : આરાધનાબહેન, એ સો ટકા સાચી વાત નથી. યુવાનો જરૂર હતા, મોટાભાગના યુવાનો હતા. દરેક રંગના હતા અશ્વેત પણ હતા અને શ્વેત પણ હતા. ક્યાંક ક્યાંક એશિયન યુવકો પણ હતા. હું એમ કહેવા નથી જતો કે ગુજરાતીઓ પણ સામેલ હતા, એમ મારે કહેવું નથી. યુવાનોનું જે બંડ છે તેને સમજવાની જરૂર છે. યુનિવર્સિટીની ફી જે રીતે વધારવામાં આવી તે વખતે યુવકોએ બહુ મોટો રેલી-દેખાવ યોજેલો. અને એના ત્યારે પડયા પડેલા. એક રીતે જોઈએ તો અંગ્રેજીમાં કહીએ તેમ ‘ધે વર ઈગ્નોર્ડ’. એમને એનો અજાણો તો હતો જ. વળી, આજે ભણતર પછી નોકરી માટેનાં ય વલખાં મારવાં પડે છે. રમત ગમતનાં સાધનો જે ‘યૂથ સેન્ટર’માં સરળતાએ મળતાં, તે અલોપ થવા લાગ્યાં છે. રમતગમતનાં મેદાનો જે કંઈ હતાં એના ઉપર કાપ આવવાના કારણે તવાઈ બેઠી છે. આવી બધી જે લાભની પરિસ્થિતિ હતી તે ઘટતી ગઈ. આ

- વિપુલ કલ્યાણી

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું ઈન્ટરનેટી માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના વાંચક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. રસ ધરાવનારાઓએ સત્વરે પોતાનો 'ઈ.મૈલ આઈ.ડી.' મોકલવો જરૂરી બને છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જાહેર દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Holly Cottage',
13 Ferring Close,
HARROW, Middlesex HA2 0AR [U.K.]

e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે સંપર્કનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

"ઓપિનિયન"નું આ ડિજિટલ અવતરણ છે. અને ગમતાનો ગુલાલ કરવાની દરેકને રજામજા જ હોય.

સઘળાંનો એક પ્રકારે જાણે કે યુવાવર્ગ જવાબ માંગતો ના હોય. હા, એમાં 'ગેંગ' જરૂર ભળી હતી. એમાં ટૂંગનો વેપલો કરનારાઓએ, દાણચોરોએ અને બીજા ઘણા બધાંએ ગેરલાભ લીધો છે. એમાં કોઈ શંકા નથી. એ તદ્દન સાચું છે. પણ એનો જે મૂળ ઉકળતો ચરુ છે, એનો જે મૂળગત પ્રશ્ન છે તે કે યુવકોને મળતી જે તે સગવડ આપણે આપવી જોઈએ એને આવતી કાલના નાગરિકો તરીકે તેમને તૈયાર કરવાની વાત છે, એની ખોટ સતત રીતે આમાં અનુભવવા મળી.

આરાધનાબહેન : કોઈ રેશિઝમનું તત્ત્વ ખરું આમાં?

વિપુલભાઈ : એક ક્ષણે એવું લાગતું હતું કે બર્મિંગહામમાં જે પેલા ડ હોકરાઓને એક કાર હેઠળ રેહસી મૂકાયેલા, તેમને જે રીતે હડકેટમાં લઈને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા ત્યાં કદાચ જાતિભેદ વર્તાતો હતો. ક્યાંક એવું લાગતું હતું કે એશિયનો ખાસ કરીને, પાકિસ્તાની જમાતની પ્રજા છે તેને આફ્રિકેરિબિયન ગુપ વચ્ચે કોઈ ટક્કર હોય એવું બની શકે. પણ સદ્દનસીબ જોએ એવું બન્યું નથી. આમ, રેશિઝમ સોએ સો ટકા મને આમાં ક્યાંય જોવા મળ્યું નહિ.

આરાધનાબહેન : તમે ઉકળતો ચરુ હતો એવું કહ્યું. તો શું અગાઉથી આનો અણસાર આવ્યો હતો ખરો? સામાન્ય પ્રજાજનને એવું લાગ્યું હતું કે આવું કંઈક થશે, કોઈક દિવસ?

વિપુલભાઈ : સામાન્ય પ્રજાને એવું નહોતું લાગ્યું. પણ સમાજને સ્તરે કાર્યશીલ, કમ્યુનિટી વર્કસ દા.ત. ડાયના એબટ્સ સરીખાં સાંસદ જે બહુ જ બુદ્ધિશાળી કર્મશીલ છે. એમને તો એ ઘણા વખતથી આવું બની શકે તેવી દહેશત રહેલી તેમ એ કહેતાં હતાં. તો એ એક જ નથી, બીજા ય ખરાં. વળી, આ દુનિયા આખીમાં જમણેરી વિચારસરણી આધારિત પરિસ્થિતિ આવી પડી છે, જમણેરી પક્ષોની મજબૂતપણે શાસનમાં પકડ આવી છે. ઉપરાંત, કોર્પોરેટ સેક્ટરની તાકાત વધી રહી છે. એ બધાંને કારણે વસમી પરિસ્થિતિ ચોમેર પેદા થઈ હોય તેમ લાગે છે. એની વચ્ચે એવા વાતાવરણમાં આ લોકોને જીવવાનું અને કામ કરવાનું આવ્યું છે. બજારુ અર્થતંત્રની દાંડી સરાણે રાખવા જાહેર ખર્ચમાં અનેક જાતભાતના કાપ સહેવાના થયા છે. જાપાન, ઓસ્ટ્રેલિયાથી માંડીને છેક અમેરિકા સુધી આ પરિસ્થિતિ છે. તેની અસર ઈંગ્લેન્ડને પણ પડી છે. આજે અમારે ત્યાં મોટાભાગની જે કંઈ વસ્તુઓ બજારમાં વેચાણ સારુ આવે છે તે તો પરદેશથી આવે છે. અહીંના નાગરિકોને મળવી જોઈતી રોજગારી મળતી નથી; અને લટકામાં સસ્તાઈમાં ચલાવવાની કોર્પોરેટ સેક્ટરની નીતિરીતિ રહી છે, એની પણ સ્વાભાવિક અસર ચારેતરફ રહેવાની. આને કારણે આ ઉકળતો ચરુ વધુ વસમો થયો છે. આરાધનાબહેન, એવાં ઘણાં બધાં ગામો અહીં છે જ્યાં એક વખતે કલકારખાનાંઓ ધમધોકાર ચાલતાં. એમાંના કેટલાક વિસ્તારોમાં વર્ષોથી, દાયકાઓથી કંઈ કેટલાં કારખાનાઓ ઠપ્પ થઈ શાંત પડ્યાં છે. અમારી મોટર

ઈન્ડસ્ટ્રીને ય અસર થવા મંડી છે. હું એ યુવકોને 'ડિકેન્ડ' કરતો નથી, પણ આ 'રોગ' સમજવો પડશે અને એનો જવાબ ક્યાંકથી ખોળી લાવવો પડશે. અને આ માત્ર ઈંગ્લેન્ડનો જ પ્રશ્ન નથી, વિશ્વસ્તરનો આ પ્રશ્ન છે.

આરાધનાબહેન : શું અત્યારે સરકાર આ પ્રશ્નોને સમજવા માટે કંઈ કરી રહી છે ખરી? સરકારી ધોરણે આ પોલિસ તપાસ ઉપરાંત બીજા કોઈ પગલાંઓ લાઇ ધરાશે કે ધરાઈ રહ્યાં છે? એવું લાગે છે?

વિપુલભાઈ : એવું કહે છે કે એક પંચ નિમવામાં આવશે અને એ પંચ તપાસ કરશે. 'ઈન્ડિપેન્ડેન્ટ કમિશન' હશે. આ તોફાનમાં જે તોફાનીઓ હતા, તેમને અને જેને જેન સહન કરવું પડ્યું છે એમને, એ બધાનાં પ્રશ્નોની એમાં ઊંડે જઈને તરતપાસ કરવામાં આવશે એવું કહેવામાં આવે છે. સરકાર અત્યારે 'કન્ટ્રોલેટિવ લેડ' હોવાથી, સમાજમાં આવું બીજા વાર ન બને, તેમ જોવા તે માંગે છે. પરિસ્થિતિ સુધારવા તે માંગે છે, તેવું કહેવામાં આવે છે.

આરાધનાબહેન : વિપુલભાઈ, તમે ચારેક દાયકાથી ઈંગ્લેન્ડમાં વસો છો, તમારા વસવાટ દરમ્યાન તમે આવા તોફાનો કે આ પ્રકારનો અજંબો ક્યારે ય ઈંગ્લેન્ડમાં જોયા છે?

વિપુલભાઈ : ઘણાં બધાં. દા.ત. ભૂતકાળમાં બ્રિસ્ટલ, ટોક્સેટ, બર્નલી, બ્રિક્સટન - આ બધાં વિસ્તારોમાં અથવા આર્થલેન્ડનો આખો પ્રશ્ન. આરાધનાબહેન, એક વસ્તુ સમજવાની જરૂર છે કે આ ફેરે ઈંગ્લેન્ડમાં તોફાનો થયા પણ આ તોફાનોની અસર કેમ, ભલા, વેલ્સમાં કે આર્થલેન્ડમાં કે પછી સ્કોટલેન્ડમાં ના થઈ? યુનાઈટેડ કિંગડમ તો બહુ મોટો વિસ્તાર છે. આ પણ એક તપાસનો વિષય થવો જોઈએ કે, આ ઈંગ્લેન્ડ પૂરતું જ કેમ સીમિત રહ્યું? ઈંગ્લેન્ડના જે અમુક પ્રશ્નો છે, તે જુદા પ્રકારના છે. એ આટલા બધાં નોખા પડે છે. હું તો ઘણા વખતથી આ જોઉં છું કે, નાનાંમોટાં છમકલાંઓ એક અથવા બીજા રીતે આજ પર્થત થયાં છે, કેટલાં બધાં 'રિપોર્ટ' બહાર આવ્યા છે. તેનું શું થયું? જે લોકો ચૂંટાઈને શાસકો આવે છે એમની દૃષ્ટિ કમ ભાગ્યે ચાર વર્ષે કે પાંચ વર્ષે હવે પછી આવનારી ચૂંટણી માટે જ મંડાયેલી રહી હોય છે.

આરાધનાબહેન : વિપુલભાઈ, આશા રાખીએ કે આવી રહેલા સમયમાં લંડન અને આસપાસના વિસ્તારોમાં પૂર્વવત્ શાંતિ સ્થાપાય અને બધાં યુકેવાસીઓ માટે જનજીવન ભયમુક્ત, સલામત બને અને ત્યાંનું તંત્ર આ બાબતે યોગ્ય પગલાં લે.

e.mail : aradhanabhattach@sursamvaad.net.au

.....

વટાણા વેરી નાખ્યા એણે જ્યારથી,
મોમાં મગ ભરી લીધા મેં ત્યારથી.
રાઈના દાણા જેવી ઈચ્છાઓ નાની,
વઘાર કરી નાખી બસ મેં ત્યારથી.

- આશિષ વશી

<http://www.facebook.com/ashish.vashi>

બંધન, રક્ષાનું કે રિવાજનું ? (સત્ય ઘટના પરથી)

• ચીમન પટેલ 'ચમન'

ટપાલના ઢગલામાંથી કિત્તરીની ટપાલને અશેષે પ્રથમ વાંચવા લીધી.

કવર ખોલતાં, પત્ર સાથે કિત્તરીએ મોકલેલી રંગબેરંગી રાખડી એણે જોઈ. રાખડીને બાજુ પર મૂકી એણે પત્ર વાંચવા માંડ્યો !

ભાઈ અશેષ,

સમયના અભાવે આ વરસે તારી પાસે આવી, તને રાખડી બાંધી શકું એમ ન હોવાથી ટપાલ દ્વારા રાખડી મોકલી રહી છું. રક્ષાબંધનના દિવસે ભાભી પાસે એને તું બંધાવી લેજે.

ભગવાન તને લાંબું આયુષ્ય અને આરોગ્ય આપે અને મને મારા ભાઈનો પ્રેમ અવિરત મળ્યા કરે એવી પ્રાર્થના સાથે વિરમું છું.

તારી નાની બહેન કિત્તરીના વંદન.

બાકીની ટપાલો જોવાની પડતી મૂકીને અશેષે સોફાની ધાર પરથી અંદરની બાજુ ખસી, સોફા પર માથું મૂકી છત પર આંખો ફેરવતાં ફેરવતાં એ વિચારોના વનમાં ખોવાઈ ગયો !

'તને શોપીંગ માટે સમય મળે છે. પાર્ટીઓ માટે સમય કાઢે છે અને રાખડી બાંધવા માટે તારી પાસે સમય નથી! પત્રમાં પણ બેચાર વાક્યો સિવાય શું ટપકાવ્યું છે? મારા છોકરાઓને પણ તે યાદ કર્યા નથી. આટલાં વરસો તો તું બહાર ગામ ભાણવા ગઈ હતી એટલે તારી રાખડી ટપાલમાં મળતી ત્યારે એનું દુઃખ થયું નો'તું, પણ હવે તો તું ગામમાં જ નોકરી કરે છે. મા-બાપના ત્યાં રહે છે અને મારાથી ભાગ્યે જ પાંચ માઈલથી વધારે દૂર તું હોઈશ ત્યારે તને સમય નથી એ હું કેવી રીતે માની લઉં! મારે ત્યાં ન આવવાના બહાના કાઢ્યા કરતાં સાચી હકીકત કેમ જણાવી નથી? આ કરતાં રાખડી જ ન મોકલી હોત તો વધારે સારું હતું. મારે આ રીતે દુઃખી તો ન થવું પડત અને તારા વિશે મારે આવું વિચારવું પણ ન પડત'.

કિત્તરી અશેષના સગા કાકાની દીકરી હતી. અશેષને પોતાની કોઈ સગી બહેન નો'તી એટલે, કાકાની દીકરી બહેન એને માટે સગી બહેન જોવી હતી. બંનેની વયમાં પાંચેક વર્ષનો તફાવત હતો. બંનેનો જન્મ પણ અમેરિકામાં થયો હતો.

કાકા સાથેના સામાજિક વહેવારો પહેલાંની જેમ ગાઢ હવે રહ્યા નો'તા. અશેષને એની ખબર હતી, પણ એ કડવાશને ભાઈ-બહેનના સંબંધથી એ દૂર જ રાખતો હતો.

વડીલોના કડવા સંબંધો વધારે કડવા ન બની જાય એ માટે વડીલો સાથેની ચર્ચાઓમાં એ ભાગ લેતો અને એના વિચારો વ્યક્ત પણ કરતો. એ ઈચ્છતો કે એનાં પિત્રાઈ ભાઈઓ અને બહેનો પણ એની જેમ વર્તી બંને કુટુંબ વચ્ચેની કડવાશને ઘટાડવાનો પ્રયત્ન કરે.

ભારતીય રિવાજો પાછળનાં ગૂઢ રહસ્યની વાતો ન તો એને વડીલો પાસેથી સાંભળવા મળી હતી કે ન એને વાંચવા મળી હતી.

સામાજિક પ્રસંગે, સગાં-સંબંધીઓ ભેગા થાય છે અને રિવાજો પ્રમાણે વહેવાર પણ કરે છે. પ્રસંગની મહત્તા તરફ આંખ આડા કાન કરી, કેટલાક સગાંઓ વહેવારને (આપ-લેને) વધારે મહત્ત્વ આપે છે. પરિણામે, સંબંધોમાં કડવાશ ઊભી થાય છે. આ કડવાશ વિદ્વંસનોષીઓની વાતોથી વધે છે. આવા રિવાજોના દિવસોમાં ભેગા થવાથી કુટુંબીઓની કડવાશ ઓછી થાય એ ભાવના આ રિવાજો પાછળ હશે એવું અશેષને લાગતું હતું.

અશેષની જેમ કિત્તરી પણ જો આમ વિચારતી હોય તો કેવું સારું ?

દર વરસે અશેષ કિત્તરીને રક્ષાબંધન નિમિત્તે પરચીસ ડોલરનો ચેક ટપાલ દ્વારા મોકલી આપતો અને પત્ની પાસે રક્ષાબંધનના દિવસે કિત્તરીની રાખડી બંધાવી લેતો હતો.

રક્ષાબંધનના દિવસે એની પત્નીએ યાદ દેવાડાવી કહ્યું, 'લાવો કિત્તરીબહેનની રાખડી તમને બાંધી દઉં, પછી મારે ગ્રોસરી લેવા જવું છે.'

'આ વખતે કિત્તરીની રાખડી હજુ આવી નથી!' દિલ પર પથ્થર મૂકી, અસત્યનો આશરો લઈ અશેષ બોલ્યો.

'એવું બને જ નહિ ! હું મારા ભાઈને રાખડી મોકલવી ભૂલી જાઉં છું, પણ કિત્તરીબહેન આજ સુધી કદી ભૂલ્યા નથી!'

'અભ્યાસના ગાળામાં વિદ્યાર્થીઓને ઘણું બધું યાદ રહે છે. નોકરીએ લાગતાં માનવીનું જીવન સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં એવું તો જકડાઈ જાય છે કે જેને માટે સમય કાઢવાની જરૂર છે. એને માટે સમય મળતો નથી અને જેને માટે સમય કાઢવાની જરૂર નથી એને માટે દોડાદોડી થાય છે. મોઢાની મીઠાશ મેળવવા માનવી ખડા પગે દોડે રાખે છે, પણ મનની મીઠાશ મેળવવા ઘર છોડી નીકળવું ગમતું નથી.' આ બધું પત્નીને કહેવાનો કોઈ અર્થ નો'તો એટલે એના વિચારોને રોકી રાખી એ બોલ્યો : 'આ વરસે એ ગામમાં છે એટલે ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાં કિત્તરી રાખડી મોકલવી ભૂલી ગઈ લાગે છે.'

'એ તમે જાણો ને તમારી બહેન જાણે. મારે તો ગ્રોસરી લેવા જવાનું મોડું થાય છે!' કહીને કિત્તરી ઘરની બહાર નીકળી ગઈ.

અશેષે એની પત્નીને આ રીતે સમજાવી તો લીધી, પણ એના અંદરના દુભાવેલા મનને ન મનાવી શક્યો. એક મક્કમ નિર્ણય કરીને એ કિત્તરીને ટપાલ લખવા સોફા પરથી ઊભો થઈ 'સ્ટડી' રૂમમાં ગયો.

ચિં. બહેન કિત્તરી,

ટપાલમાં તારી રાખડી અને પત્ર બંને મળ્યા. ભાઈ માટે બે શબ્દો લખવાનો જ સમય કાઢ્યો એ માટે આભાર.

મારા આ પત્રની સાથે દર વર્ષની જેમ આ વખતે ચેક ન જોવા મળે તો આશ્ચર્યમાં ન પડતી. ચેક ભૂલી નથી ગયો, પણ જાણી જોઈને આ વખતે નથી મોકલ્યો !

રક્ષાબંધનના દિવસે ભાઈને મળવાનો અને રાખડી બાંધવાનો તને ઉમંગ નથી કે સમય નથી ? જો ઉમંગ હોય તો એ માટે તારી પાસે સમય કેમ નથી? તું ઊભી ઊભી આવીને મને મળી ગઈ હોત તો મને એ વધારે ગમ્યું હોત. ધારો કે ઉતાવળમાં તું કદાચ રાખડી ભૂલી ગઈ હોત તો પણ મને એનું દુઃખ ન થાત. મારે મન રાખડી મહત્ત્વની નથી, પણ બહેનનો પ્રેમ મહત્ત્વનો છે. આ દિવસે ભાઈ-બહેન મળે, સુખ-દુઃખની વાતો કરે, બંને વચ્ચે કોઈ કારણે કડવાશ ઊભી થઈ હોય તો એની ચર્ચા કરે એ મહત્ત્વનું છે. ભાઈ-બહેનનો પ્રેમ પ્રજ્વળતો રાખવા રાખડી તો માત્ર માધ્યમ છે. ગામમાં રહીને ટપાલમાં રાખડી મોકલવામાં મને તો રિવાજનું જ બંધન દેખાય છે; રક્ષાનું નહિ !!

આપણા બંનેના કુટુંબના વડીલો વચ્ચે જરૂર કોઈ કડવાશ ઊભી થઈ છે, પણ ભેગા થઈ એ કડવાશને દૂર કરવા કોઈ કંઈ જ કરતું નથી.

આપણે નવા યુગના સંતાનો છીએ. આપણા ઉચ્ચતર અભ્યાસને કારણે આપણે આપણા વડીલવર્ગને ભેગા કરીને કડવાશના કારણો ખોળી કાઢવા જોઈએ. અફવાઓમાં આવી જઈ મતભેદોને વધવા દીધા છે. એ મતભેદનો રોગ આપણી નવી પેઢીમાં પણ પ્રવેશી ગયાનો મને અંદરથી ડર લાગી રહ્યો છે. એટલે જ, મેં મારા વિચારોને તારી સમક્ષ આજે રજૂ કર્યા છે. આશા રાખું છું કે તું પણ તારા વિચારોને રજૂ કરીશ.

આપણે આપણા વડીલોના ચીલે ચાલ્યા વગર કંઈક નવું કરી બતાવવું જોઈએ. આપણે આ દિશામાં, સાથે રહી ડગ નહિ ભરીએ તો આપણી અને આપણા વડીલો વચ્ચે મને કોઈ ફરક દેખાતો નથી. હાથમાં હાથ મિલાવી, આપણી જ્ઞાન સંપત્તિથી આપણે આગળ આવવું છે અને આપણી ભાવિ પેઢી માટે સુકાન બનવું છે. એક બીજા પ્રત્યેના સ્નેહની ખેંચથી આપણા સંબંધોની ગાંઠને મજબૂત બનાવવી છે. લોકોની વાતોમાં આવી એ સ્નેહની ગાંઠને ઢીલી પડવા દેવી નથી.

મારે રાખડીની જેટલી જરૂર છે તેટલી બહેનની પણ જરૂર છે. રાખડીના વિવિધ રંગ અને ડિઝાઈનની મને બહુ પરવા નથી. મારે તો બહેનનું હસતું, ભોળું મુખ જોવું છે, એના મુખની વાણી સાંભળવી છે. મારે રક્ષાનું સાચું અનૂટ બંધન જોઈએ છે, નહિ કે રિવાજનું સમજ્યા વગરનું બંધન !!

કુશળતા ઈચ્છતો,

ભાઈ અશેષના આશિષ.

e.mail : Chimana.Patel@kbr.com

અમેરિકાનાં નોબલ લૉરિયટ ટોની મોરિસન સાહિત્ય માટેનો વિશ્વભરનો સર્વોત્તમ પુરસ્કાર નોબલ પ્રાઈઝ – (1993) મેળવનાર પ્રથમ અશ્વેત મહિલા છે, જેમનું નામ આફ્રો-અમેરિકન સાહિત્યના સંદર્ભમાં સન્માનપૂર્વક લેવાનું રહ્યું છે. આ પારિતોષિક ‘બીલ્ડ’ નવલકથા માટે એમને મળ્યું હતું. ટોની મોરિસન પર સંશોધન કરનાર તેમ જ તેમની કૃતિઓ પર 1993માં સંદર્ભગ્રંથ પ્રકાશિત કરનાર પ્રોફેસર હેનરી લુઈ ગઈટ પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આ અશ્વેત લેખિકા એક દિવસ નોબલ પારિતોષિકથી વિભૂષિત થશે એવી અમેરિકન માન્યતાને સમર્થન આપે છે. અને એ આગાહી બાદ તરત જ લેખિકાને અવૉડ મળ્યો હતો તે પણ કેવો યોગાનુયોગ છે!

ટોની મોરિસનનો જન્મ 18 ફેબ્રુઆરી 1931ના દિવસે અમેરિકાના ઓહાયો સ્ટેટના લોરેન શહેરમાં થયેલો. લોરેન એક નાનકડું છતાં ઔદ્યોગિક શહેર. શહેરની વસ્તીમાં મુખ્યત્વે પરદેશી વસાહત - ગોરાઓ, મેક્સિકન્સ અને દક્ષિણના અશ્વેત લોકોનું પ્રમાણ જરીક વધારે.

ટોની મોરિસનનું મૂળ નામ ક્લોથી આડિલીઆ વોફોર્ડ. પિતા જ્યોર્જ વોફોર્ડ અને માતા રામાલ વિલિસ વોફોર્ડનાં ચાર સંતાનોમાં ક્લોથીનો બીજો નંબર આવતો હતો. ક્લોથીના પિતા વડાણ બાંધવાના વાડામાં વડાણોનું ઝારણ કરતા. કામમાં ખૂબ મહેનત રેડતા અને ખંતથી કામ કરતા. પોતાના કામથી સંતોષ વળે ત્યારે જ એમને જાંપ વળતો. એ જે વડાણને ઝારતા તે વડાણની એક બાજુ તેઓ પોતાનું નામ કલાત્મક અક્ષરોથી રેણી દેતા. બાળકોના ઉછેરકાળમાં એમણે એકધારાં સત્તર વર્ષ લગી ત્રણ ત્રણ નોકરીઓ એક સાથે કરી કુટુંબને પાળવા-પોષવનો આર્થિક બોજ વેંઢાર્યો હતો.

ક્લોથીની માતા રામાલ વોલિસ દેવળમાં નિયમિત હાજરી આપતી અને દેવળના ગાયકો સાથે કોરિસ્ટસ (પ્રાર્થનાઓ) ગાવામાં જોડાતી. ક્લોથીએ માતા પાસેથી બચપણમાં આ ધાર્મિક પ્રાર્થનાઓ સાંભળી હતી અને આત્મસાત્ કરી હતી. વળી કોઈક વાર માતા તેને અમેરિકન - આફ્રિકન ગુલામોના અમાનુષી વેપારની અને ગુલામોની યાતનાઓની વાતો પણ કહેતી.

બાળપણની સ્મૃતિ બાદમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ સાથે અને સમયના ઝંઘાણ સાથે વિચારની પરિપક્વતા પામી. ક્લોથીની માનસસપાટી પર દેખાયેલો એ વિચારછોડ ધીમે ધીમે સર્જનવૃક્ષ બન્યો. ગુલામોની યાતનાઓની દર્દભરી વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં સહજપણે જ ક્લોથીની મનોભૂમિ પર લોકસાહિત્યનું પોષણ થતું રહ્યું.

વોફોર્ડ દંપતીને આ વારસાનું ગૌરવ હતું. એક અશ્વેત, ગરીબ મજૂર દંપતીનું આ સંતાન એક દિવસ નામ કાઢશે તેની કલ્પના તો આ ગરીબ માબાપને એ વખતે ક્યાંથી હોય? પણ ઘરમાં ગરીબી જ એટલી બધી હતી કે ટોનીનાં માબાપ તેની ચાર દીકરીઓને પૂરું ખાવાનું પણ પૂરું પાડી શકતાં ન હતાં.

કારમી ગરીબીના દિવસોની કચુણતાનો એક કિસ્સો અહીં નોંધું છું જે વોફોર્ડ દંપતીની ગરીબી દશા પર પ્રકાશ પાડે છે. એ વખતે ક્લોથીની ઉંમર લગભગ બે વર્ષની હશે. ક્લોથીના માબાપ ગરીબ વિસ્તારમાં આવેલી એ નાનકડી ખોલીમાં રહેતાં હતાં. અચાનક કોઈ મોટો ખર્ચ આવી પડતાં મજૂર માબાપ ખોલીનું ભાડું નહીં ભરી શકેલાં. ભાડું વસૂલ કરવા કે પછી ખોલી ખાલી કરાવવા મકાનમાલિકે ખોલીનાં પગથિયાં ઘસી નાખેલાં. ધમકીઓ પણ આપેલી અને ઝઘડા પણ કરેલા, પણ એમની પાસે પૈસા હોય તો આપે ને? છેવટે એક રાતે બધાં ઊંઘી ગયેલાં ત્યારે મકાનમાલિકે ખોલીને આગ ચાંપી દીધેલી. એ વખતે પાડોશીઓએ મદદે દોડી આવીને વોફોર્ડ કુટુંબને આગના દરિયામાંથી

બચાવી લીધું ન હોત તો આ કુટુંબ મોતનો કોળિયો બની ચૂક્યું હોત. આગની લપટો જોઈને ક્લોથી તો એવી ગભરાઈ ગયેલી કે કટોકટીની એ ક્ષણે એ રડવાનું પણ વીસરી ગયેલી. આ ઘટનાએ ક્લોથીના અબૂધ બાળ-માનસ પર એક ઊંડી છાપ છોડી હતી. ગરીબી અને અશ્વેતપણું કેવા મોટા અભિશાપ છે તે ક્લોથીનાં માબાપને આ ઘટના પછી બરાબર સમજાઈ ગયેલું.

ક્લોથીનું ભવિષ્ય સુખદાયી બને એવા ભાવથી માબાપે તેને લોરેનની શાળામાં ભણવા મૂકી પણ 1949ની સાલમાં સ્કૂલનું શિક્ષણ પૂરું થતાં ક્લોથીને યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરાવવા માટે પત્ની રામાલનો પ્રસ્તાવ જ્યોર્જ વોફોર્ડને ખૂંચ્યો હતો. પણ રામાલ પોતે લીધેલા નિર્ણયમાં અટલ રહી.

એ સમયમાં હબસી મહિલાઓને ગોરી પ્રજાથી વેઠવી પડતી પીડા, અપમાન અને શારીરિક ત્રાસથી રામાલ અવગત હતી. પુત્રીની આ યાતનામાંથી ઉગારવા રામાલે લોરેન છોડ્યું અને ઓહાયો રહેવા આવી. બાળકો સાથે આ અશ્વેત નારીએ લોરેન છોડ્યું ત્યારે તેની પાસે માત્ર ત્રીસ જ ડોલર બચ્યા હતા. પણ રામાલ એમ હિંમત હારી જાય એવી પોચટ નહોતી. નવા સ્થળે આવી રામાલે ક્લોથીને વોશિંગ્ટન ડી.સી.માં સારામાં સારી ગણાતી હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરાવી. અહીં યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરોને ‘ક્લોથી’ નામનો ઉચ્ચાર કરવાનું બહુ ફાવતું નહિ એટલે તેણે પોતાનું નામ બદલી નાખી ‘ટોની’ રાખ્યું.

1953ની સાલમાં ટોનીએ હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમાંથી અંગ્રેજીના વિષય સાથે બી.એ.ની ઉપાધિ મેળવી અને 1955માં ન્યૂયોર્કની કોરનલ યુનિવર્સિટીમાંથી અંગ્રેજીના વિષયમાં એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. આમ પોતાની માતાના પરિત્યાગ અને પ્રોત્સાહનને પરિણામે ટોની હાવર્ડ તથા કોરનલ જેવાં અમેરિકાના શ્રેષ્ઠ ગણાતાં વિદ્યાલયોમાં શિક્ષણ મેળવવા ભાગ્યશાળી બની.

હાવર્ડ યુનિવર્સિટી ખાતે એમ.એ.નો અભ્યાસ ચાલુ હતો તે દરમ્યાન ટોનીએ શેક્સપિયરનાં અશ્વેત પાત્રો વિશે એક નિબંધ લખેલો. સાથે સાથે ગ્રીક જીવનની ટૂરેજીડીનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રહ્યો. અને પી.એચ.ડી.ની ડિગ્રી માટે તેણે વિવિધમ ફોંકનર તથા વર્જિનિયા વુલ્ફ પર કામ કર્યું. શેક્સપિયરનાં અશ્વેત પાત્રો તથા ગ્રીકજીવનની ટૂરેજીડીએ તેને હબસી જીવનની યાતનાઓ તરફ સંવેદશીલ બનાવી. સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નો પ્રત્યે સજાગતા વર્જિનિયા વુલ્ફ પર એણે કામ કર્યું હતું એ વખતે આવી ગઈ હતી. વાર્તા કહેવાની હથોટી ફોંકનર પાસેથી શીખી લીધી હતી. આ કામની અસર તેના સર્જન પર થયેલી દેખાય છે.

સાહિત્યજગતમાં પગપેસારો કરતાં પહેલાં ટોની શિક્ષણ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલાં હતાં. બે વર્ષ ટેક્સાસ યુનિવર્સિટીમાં પ્રારંભિક અંગ્રેજીનો વિષય ભણાવ્યા બાદ, 1957માં પોતાની માતૃસંસ્થા હાવર્ડમાં અધ્યાપિકા તરીકે જોડાયાં. અહીં હેરોલ્ડ મોરિસન નામના એક જમાઈકન સ્થપતિના પ્રેમમાં પડતાં 1958માં તેની સાથે લગ્નજીવન શરૂ કર્યું, અને 1961માં પોતાના પ્રથમ સંતાન હેરોલ્ડ ફોર્ડને જન્મ આપ્યો. પણ થોડા સમય બાદ આ લગ્નજીવન અસફળ બનતાં, તેની યતનામાંથી બહારા નીકળવા એઓ લેખકોના એક મંડળમાં જોડાયાં. ટોની મોરિસનને એવું વાતાવરણ જોઈતું હતું જ્યાં એકત્રિત થતા લોકોને સાહિત્યની સમજણ હોય. આ મંડળની બેઠકોમાં લેખકની કૃતિની જાહેર ચર્ચા થતી.

એક વાર ટોની મોરિસન કશું લાવ્યાં નહોતાં ત્યારે પોતાની એક બાળસખી કે જે ભૂરી આંખો મેળવવા માટે રોજ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતી રહેતી તેને વાર્તાનું વિષયવસ્તુ બનાવી ઝટઝટ એક વાર્તા ઘડી કાઢી, જેને મંડળના સભ્યો

ટોની મોરિસન

તરફથી સારો આવકાર મળ્યો, પણ પછી એ કાર્ય ત્યાં પહોંચ્યું છે એમ માનીને ઘેર આવીને એ વાતને સંદૂકમાં પૂરી દીધી. આ સમયગાળામાં જ હેરોલ્ડ સાથેનાં તેનાં સંબંધો કડવાશની સપાટી સુધી પહોંચી ગયા હતા. પછી ગર્ભવિસ્થામાં જ તેણે પતિનું ઘર અને વિદ્યાલયની નોકરી છોડી દીધાં હતાં અને પોતાના પુત્રને લઈને યુરોપ ફરવા ચાલી ગયેલાં. આ પછી પતિથી લગ્નજીવનનો છેડો ફાડી નાખી, પોતાનાં સંતાનો સાથે તેઓ માબાપ સાથે રહેવા લોરેન આવી ગયાં.

1964ના આખરી દિવસોમાં જાણીતી પ્રકાશન સંસ્થા રેન્ડમ હાઉસની સિરાકુલ શાખામાં મદદનીશ તંત્રી તરીકે એ જોડાયાં, પરંતુ એ વખતે ન્યૂયોર્ક શહેરમાં બદલી કરાવી રેન્ડમ હાઉસમાં મુખ્ય તંત્રી બનવાનું સ્વપ્ન એમની આંખોમાં રમતું હતું. દફતરમાંથી ઘેર આવી ટોની મોરિસન રાતનું ખાણું જાતે જ તૈયાર કરતાં. પુત્રોની સાથે થોડો સમય ગાળી, એ લેખનકાર્ય કરવા બેસી જતાં.

લેખકમંડળની સભામાં એમણે રજૂ કરેલી પેલી ભૂરી આંખોવાળી છોકરીની વાર્તાની પ્રત પરથી ધૂળ ખંખેરી મોરિસને ફરીથી તેના પર કામ કરવા માંડ્યું. આ વાર્તામાં થોડાં વધારે પાત્રો ને પ્રસંગો ઉમેરી આ ટૂંકી વાર્તાને ‘બ્લૂએસ્ટ આઈ’ નામક નવલકથામાં એ ફેરવવા માગતાં હતાં.

1967માં મનવાંચિત પ્રકાશન સંસ્થા રેન્ડમ હાઉસના દફતરમાં મુખ્ય તંત્રી તરીકેનો હોદ્દો મળતાં, એમનું રેડ હાઉસમાં મુખ્ય તંત્રી તંત્રી બનવાનું સ્વપ્ન સાકર થયું. મુલમ્મદ અલી, એન્ડ્રુ યંગ અને અંજિલા ડેવિસ જેવા સિદ્ધહસ્ત અથ્થે ત અમેરિકન લેખકોનાં પુસ્તકોનું સંપાદન કરતાં કરતાં એમની ગદ્યશક્તિ ખીલતી રહી જે પાછળથી એમની પ્રથમ નવલકથાનું કાઠું ઘડવામાં ઉપકારક નીવડી. છેવટે ‘બ્લૂએસ્ટ આઈ’ નવલકથા લખવાનું કામ પૂરું થયું. તેને પ્રકાશિત કરવા માટે પ્રકાશકની શોધ કરતાં પ્રકાશક પણ મળી ગયા અને છેવટે એમનું તપ ફળ્યું અને 1970માં ‘બ્લૂએસ્ટ આઈ’ નવલકથાનું પ્રકાશન થયું. શિશિર, શરદ, વસંત તથા ગ્રીષ્મ - એવા ચાર ખંડોમાં વહેંચાયેલી ‘બ્લૂએસ્ટ આઈ’ વાતો કરે છે - ત્રણ બાલિકાઓની, એમની અભિલાષાઓની, તેમની માનસિક ગ્રંથિની. Third person narration ટેકનિકનો ઉપયોગ કરતી આ નવલકથા આ ત્રણ બાલિકાઓમાંનું એક પાત્ર કલપડિયા દ્વારા ઊઘડે છે.

એ પછી એમણે એમની બીજી નવલકથા ‘સૂલા’ લખવા માંડી. આ નવલકથામાં બે અથ્થે ત સ્ત્રીઓ વચ્ચે વિકસેલા સજાતીય મૈત્રીસંબંધોનું વૈધાત્મક આલેખન થયેલ છે. ‘સૂલા’ નવલકથા 1973માં પ્રગટ થઈ હતી અને 1975ના આંતરરાષ્ટ્રીય ઈનામ માટે જાહેર થયેલાં પુસ્તકોમાં ‘સૂલા’નું નામ પસંદગીની યાદીમાં મૂકાયું હતું. આ નવલકથાના કેટલાંક અવતરણો “રેડબુક” સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ પણ થયાં હતાં.

1976થી 1977ના ગાળામાં ટોની મોરિસન ‘યેલ યુનિવર્સિટી’ ન્યુહેવનમાં, મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા તરીકે, વ્યાખ્યાનો આપવા જતાં. એ વખતે એમણે અથ્થે ત પુરુષ પાત્રોને કેન્દ્રસ્થાને મૂકીને એમની ત્રીજી નવલકથા ‘સૉગ ઓવ્ સોલોમન’ લખવી શરૂ કરી દીધી હતી. પુરુષોના મનોગતમાં પ્રવેશવાનું અને એમની ખાસિયતો અને વિચિત્રતાઓનો તલાવગ્રાહી અભ્યાસ કરવાની તક ટોનીને એના પુત્રોએ પૂરી પાડી હતી. ‘સૉગ ઓવ્ સોલોમન’ 1977માં પ્રગટ થઈ. આ નવલકથાને ‘નેશનલ ક્રીએટિવ સર્કલ અવોર્ડ’ તથા ‘અમેરિકન અકાદમી એન્ડ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓવ્ આર્ટ્સ એન્ડ લેટર્સ અવોર્ડ’ પ્રાપ્ત થયા હતા.

1891માં એમની ચોથી નવલકથા ‘ટાર બેબી’ પ્રગટ થઈ હતી. આ નવલકથામાં અથ્થે ત પાત્રોનું ભાવજગતનું મર્મસ્પર્શી આકલન થયું હોવાથી ટોની મોરિસન અમેરિકાના ખ્યાતનામ મેંગેઝિન ‘ન્યૂસવીક’ 30 માર્ચ 1981ના કવર પર ઝળક્યાં.

લગાતાર વીસ વર્ષ સુધી, પોતાની કલમ ચલાવી સાહિત્યક્ષેત્રે ઉત્તમ પ્રદાન કર્યા બાદ, 1983માં ટોની મોરિસન રેન્ડમ હાઉસના વરિષ્ઠ તંત્રી તરીકેના પોતાના હોદ્દાનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કર્યો અને અલાબામાની સ્ટેટ યુનિવર્સિટી ઓવ્ ન્યૂયોર્કમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયાં. પણ સાહિત્ય સર્જન ચાલુ રહ્યું. અલાબામામાં સ્થિર થયા પછી, નવી નવલકથાનું લેખન માંડ્યું જેની થીમ હતી

- ગુલામી. ગુલામો ખરીદવાની અમાનુષી પ્રથા પર એક શ્લેષાત્મક લેખ વાંચ્યા પછી મોરિસનને ગુલામોની વેદનાને વ્યક્ત કરતી નવલકથા લખવાની સૂચના થઈ અને એ સૂચના ‘બીલ્ડ’ નવલકથાના સર્જનમાં મૂર્ત બની. સામાન્ય રીતે મોરિસનની બીજી નવલકથાઓમાં જેમ ઘણા પાત્રોની હાજરી હોય છે તેમ ‘બીલ્ડ’માં પણ પાત્રોની એકાધિકતા જેવા મળે છે, પણ આ નવલકથા અડધી લખાય છે ત્યાં સુધીમાં અડધા પાત્રો મૃત્યુ પામે છે. નવલકથાનો માહોલ ગંભીર, ગમગીન અને દુઃખપૂર્ણ છે. જે પાત્રો મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગરી ગયાં છે તે પણ ગુલામીની ભૂતાવળ વચ્ચે લગભગ મૃતપ્રાય દશામાં જીવે છે. 1987માં પ્રકાશિત થયેલી ‘બીલ્ડ’એ વેચાણની દૃષ્ટિએ વિક્રમ તોડ્યો હતો. પ્રસિદ્ધ કેનેડિયન નવલકથાકાર માર્ગરેટ એટવુડે “ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ”માં ‘બીલ્ડ’ની સમીક્ષા નોંધમાં લખ્યું હતું : ‘ટોની મોરિસનની પાંચમી નવલકથા તેમની નિશ્ચિત સફળતા લઈને આવી છે. જે કોઈને ટોનીના સર્વશ્રેષ્ઠ અમેરિકન નવલકથાકાર હોવા વિશે શંકા હોય તો આ નવલકથા એ શંકા દૂર કરશે. માર્ગરેટ એટવુડે “ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ”માં કરેલી આ આગાહી સાચી ઠરી હતી અને 1988માં તેમની આ નવલકથાએ પુલીટ્ઝર પારિતોષિક તથા રોબર્ટ એફ. કેનેડી અવોર્ડ મેળવ્યા હતા. તેમ જ આ નવલકથા માટે ટોની મોરિસનને 1993માં નોબલ પ્રાઈઝ એનાયત કરવામાં આવ્યું હતું.

એક નવલકથાકાર તરીકે મોરિસનની સર્જનક્લાની ખાસ વિશેષતા એમની પદ્યની છાંટવાળું ગદ્ય છે. ટૂંકા છતાં ચોટદાર કલ્પનસભર વાક્યો એમના ગદ્યને કાવ્યમય બનાવે છે. તેમની નવલકથાનું વિષયવસ્તુ સયોટ અને દૃઢયસ્પર્શી હોય છે. તેમની નવલકથા હિંસા, ખૂનાખરાબી, ટંટાકિસાદ, સેક્સ, અંધશ્રદ્ધા, ચમત્કારો, પ્રેતાત્માનું પ્રગટપાણું જેવાં ઘણાં તત્ત્વોથી સભર હોય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ કૂર તથા અમાનવીય જાણાતા પાત્રો તેમની નવલકથામાં કેન્દ્રસ્થાને રહેતાં હોય છે. એક વાર કોઈએ મોરિસનને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો : ‘તમે આવાં માનસિક રીતે અસ્વસ્થ પાત્રો કેમ રચો છો?’ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે જણાવ્યું હતું કે, ‘મને રોજિંદા જીવનમાં મળતા સામાન્ય માણસો આકર્ષતા નથી. અને માનસિક રીતે અસ્વસ્થ દેખાતા મારા પાત્રોના ભાવવિશ્વમાં ડોકિયું કરશો તો લાગશે કે અસ્વસ્થતા અને હિંસક મનોગતના મૂળ દુનિયાએ તેમને કરેલા અન્યાયમાં પડેલાં છે.’

ટોની મોરિસનની નવલકથાઓની રચનારીતિ બાબત પણ વિવેચકોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. તેમની નવલકથાઓ સુગ્રથિત હોવા છતાં તેનો અંત એટલો પ્રભાવક હોતો નથી. ક્રિસ્ટિના ડેવિસે એક ઈન્ટરવ્યૂમાં કરેલા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મોરિસને નીચે મુજબ આપ્યો હતો :

‘હા, એ વાત સાચી છે કે મારી નવલકથાઓનો કોઈ નિશ્ચિત અંત નથી હોતો, હું મારી નવલકથાઓનો અંત લાવતી વખતે સંભાવનાનાં બારણાં બંધ કરી દેવા માગતી નથી. પાત્રો પાસે જ્યારે ઘણી બધી સંભાવનાઓ હોય, ત્યારે તેમને માટે તેમાંથી એક સંભાવના પસંદ કરી આપી, હું તેમની સ્વતંત્રતા ઝૂંટવી લેવા નથી માગતી. આ કારણે મારી નવલકથાના અંતની સંદિગ્ધતા પૂર્વપ્રયોજિત હોય છે. નવલકથાના અંત સાથે બધું પૂર્ણ થઈ જતું હોતું નથી. જીવન તો શાશ્વત છે. વાચકે વિચારવું ઘટે.’

અથ્થે ત સાહિત્યના પ્રસારમાં ટોની મોરિસનનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. રેન્ડમ હાઉસ જેવી પ્રકાશન સંસ્થામાં તંત્રીનો હોદ્દો સંભળી રહ્યાં હતાં ત્યારે નિર્ધારપૂર્વક અથ્થે તોને સ્પર્શતું અઢળક સાહિત્ય પોતાની સંસ્થા દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું હતું. અમેરિકાના પ્રકાશન-જગતની આબોહવા માટે અયોગ્ય માની લેવામાં આવેલ અને અનંત સમયથી ઉપેક્ષિત બનેલ આફ્રો-અમેરિકન, અમેરિકન તથા કેરેબિયન સાહિત્યને મોરિસને રેન્ડમ હાઉસના પ્રકાશનોમાં આદરભર્યું સ્થાન અપાવ્યું.

ઊર્મિમય રીતે આફ્રો-અમેરિકન અનુભવ વ્યક્ત કરવા તે મોરિસનની આગવી કળા વિશેષતા છે. અથ્થે ત સમાજના જાત અનુભવ, તેમનું સંગીત, તેમની અંધશ્રદ્ધા, તેમની માન્યતાઓ, રિવાજો વગેરેમાંથી આકાર લેતી મોરિસનની નવલકથાઓ સમસામિયકતા વટાવીને ભાવકને વૈશ્વિક સ્તરના

જેસેફ લેલિવેલ્ડને પત્ર

• દીપક ધોળકિયા

25/06/2011

પ્રિય ભાઈ જેસેફ લેલિવેલ્ડ,

તમારું પુસ્તક Great Soul :

Mahatma Gandhi and His Struggle with India વાંચ્યું. એમાંના કેટલાક ઉદ્દેશ્યોને કારણે તમને સારી એવી પ્રસિદ્ધિ મળી. ગાંધી જેવા વ્યક્તિત્વની ચર્ચા કરવાથી લેખકને અને પબ્લિશરને લાભ થાય જ. એમાં પણ થોડીઘણી વિવાદાસ્પદ વાતનો ફેલાવો થાય, કુતૂહલ પેદા થાય એટલે પુસ્તક વેચાય એ મોટો લાભ. (ગાંધીજીના પૌત્ર રાજમોહન ગાંધી પણ આ લાલચમાંથી બચી ન શક્યા, એટલે તમને માફ). તમારું પુસ્તક મેં પણ આવા જ કુતૂહલને કારણે વાંચ્યું. બોલો, માત્ર ક્યાંકથી મેળવીને નથી વાંચ્યું. ખરીદ્યું પણ! ખરીદ્યા પછી ન વાંચું તો પણ તમારું શું જાય? મેં વાંચ્યું એમાં તમારો કંઈ વાંક નથી. વાંચ્યું એટલે થયું કે એની ચર્ચા પણ કરવી જોઈએ.

તમારી ટૂંકી ભૂમિકા (Author's Note) વાંચતાં એક વાત સમજાઈ ગઈ કે ૧૯૬૪-૬૫ સુધી તમને માત્ર ગાંધી નામનો પરિચય હતો. કંઈક જિજ્ઞાસા પણ હતી અને તમે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમનો આશ્રમ જોવા ગયા. તમે કબૂલ પણ કરો છો કે એ વખતે તમે માત્ર રિપોર્ટરની નજરે જોતા હતા; ગાંધી પુસ્તકનો વિષય બની શકે એમ તમને નહોતું લાગ્યું. એ તો તમે ભારતમાં રિપોર્ટર તરીકે આવ્યા અને જે કંઈ 'ન-ગાંધિયું' જોયું એમાંથી ગાંધીમાં તમને રસ વધ્યો.

તમારી ટૂંકી ભૂમિકા (Author's Note) વાંચતાં એક વાત સમજાઈ ગઈ કે ૧૯૬૪-૬૫ સુધી તમને માત્ર ગાંધી નામનો પરિચય હતો. કંઈક જિજ્ઞાસા પણ હતી અને તમે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમનો આશ્રમ જોવા ગયા. તમે કબૂલ પણ કરો છો કે એ વખતે તમે માત્ર રિપોર્ટરની નજરે જોતા હતા; ગાંધી પુસ્તકનો વિષય બની શકે એમ તમને નહોતું લાગ્યું. એ તો તમે ભારતમાં રિપોર્ટર તરીકે આવ્યા અને જે કંઈ 'ન-ગાંધિયું' જોયું એમાંથી ગાંધીમાં તમને રસ વધ્યો.

ધીમે ધીમે તમને ખબર પણ ન પડે એમ એ માણસ તમારા મન પર છવાઈ જવા લાગ્યો. એ માણસ આજે હયાત ન હોવા છતાં પણ આપણા મન પર છવાઈ જવા લાગે છે. આપણને થાય કે આઈસ્ટાઈનની વાત સાચી છે કે 'આગામી પેઢીઓ ભાગ્યે જ માનશે કે આવો કોઈ હાડચામનો માણસ ખરેખર આ પૃથ્વી પર હરતોફરતો હતો.'

આમ તમે પણ એના 'ભક્ત' તો બની ગયા પણ તમે વેરભાવે ભજો છો. કહે છે કે ભગવાનની પ્રેમભાવે ભક્તિ કરવાથી સાત ભવે મુક્તિ મળે, પણ વેરભાવે ભક્તિ કરવાથી ત્રણ ભવમાં જ કામ થઈ જાય. એટલે તમે ગાંધીના દાવાઓને ગાંધીના શબ્દોમાં નથી સ્વીકારતા. એ જે કહે તેના પર તમને વિશ્વાસ નથી અને બીજા પુરાવા શોધો છો. મોટા ભાગે તમને એની વિરુદ્ધના પુરાવા મળે છે. પરંતુ, છેલ્લી સ્થિતિ આ પુરાવાઓની વિરુદ્ધ જતી હોય છે, એનું અચરજ પણ તમને ઓછું નથી. જો કે, તમે એને 'દંતકથા' જેવું ગણીને છોડી દો છો. આમ છતાં, જે દંતકથા નથી, જે નર્મ અચરજ છે તે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં અને વેરલક્ષણા ભક્તિમાં એક સમાન રહે છે; અને તમે ભૂમિકાના છેલ્લા વાક્યમાં એ અચરજ બહુ સારી રીતે વ્યક્ત કરી શક્યા છો : 'આ માણસ આજે પણ ભારતવાસીઓને – અને એક રીતે આપણને સૌને (એટલે કે દુનિયામાં સૌને) સહેલાઈથી છોડતો નથી! (Even now he doesn't let Indians – and for that matter, rest of us – off easy).'

અનુભવ તરફ દોરી જાય છે. અને તેમની આ આગવી વિશેષતા એમને સમયાતીત બનાવી દે છે.

વિશ્વસાહિત્યને લગતા 1993ના નોબલ પુરસ્કાર વિજેતા આ સૌ પ્રથમ આફ્રિકન – અમેરિકન મહિલા સર્જક અને એમની સર્જનકલા અમેરિકાના વિશાળ અશ્વેત સમાજના જીવનસંઘર્ષના ધબકારને વાચા આપે છે. વળી આ મર્મવેધી સર્જન કોઈનું આંધળું અનુકરણ કર્યા વિના પોતીકું સર્જન, પોતીકો બુલંદ અવાજ બનાવનાર અને પોતીકાં જ નોખી માટીનાં પાત્રોનું સર્જન કરનાર બીજું કોઈ નહીં પણ આ સર્જક પોતે જ બને છે, તેનું એમને ગૌરવ છે.

[324 Horn Lane, Acton, LONDON W3 6TH, U.K.]

લેલિવેલ્ડભાઈ, તમે 'લગે રહો મુશ્કાભાઈ' નહીં જ જોઈ હોય; એમાં પણ ગાંધી આજે ય મગજમાં જે 'કેમિકલ લોચા' પેદા કરે છે તે દેખાડ્યું છે. તમે પણ એ જ કહો છો! આમ, તમે વેરભાવે ભજતા હોવા છતાં તમારા આ છેલ્લા વાક્ય સાથે હું સંપૂર્ણ સંમત છું અને તમને અભિનંદન આપું છું.

પહેલાં તો ખોલો પુસ્તકના પહેલા ભાગ South Africaનું પહેલું પ્રકરણ prologue – એટલે કે કથાની પૂર્વભૂમિકા. શીર્ષક છે : An Unwelcome Visitor. અહીં તમે મોહન શી રીતે દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યો એની ચર્ચા કરો છો. તમે મૂળ રિપોર્ટર છો, એટલે પહેલા જ ફકરામાં ગાંધીના આખા દક્ષિણ આફ્રિકા જીવનનાં સીમાચિહ્નો આંકી દીધાં છે અને એ માણસ શું હતો અને શું બની ગયો તે દર્શાવવા માટે તમે એક જ વાક્ય કહ્યું છે, જે તમને સારા લેખકની પંક્તિમાં મૂકી દે છે : None of that was part of the original job description. (આમાંથી કશું પણ કામના મૂળ વિવરણમાં નહોતું). ખરેખર જ ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે ક્યું તેના માટે એમને ત્યાં બોલાવાયા નહોતા.

પરંતુ, તમે પહેલા જ ફકરામાં એક વાત જોડી દીધી છે કે 'જેને આગળ જતાં ભારત પૂજવાનું હતું પણ જવલ્લે જ અનુસરવાનું હતું એ ગાંધી બનવાની વાટ એમણે બરાબર પકડી લીધી હતી.' આ ચર્ચાનો મુદ્દો અને તેમ છે. એ સાચું કે મોહનમાંથી મહાત્મા સુધી પહોંચવામાં દક્ષિણ આફ્રિકાનો મોટો ફાળો રહ્યો. એ પણ સાચું કે ભારતે એમની પૂજા કરી પરંતુ એમનું અનુસરણ પણ જવલ્લે જ કર્યું એ અર્થ સત્યથી વધારે નથી. ખરું જોતાં ભારતે એમનું અનુસરણ પોતાની શક્તિ અને સમજ પ્રમાણે કર્યું જ. તમે ભારત એટલે મોટા નેતા માનતા હો તો તમારી વાત સાચી ઠરે, પરંતુ ગાંધીએ જનમાનસનો એવો કબજો લઈ લીધો હતો કે એમ ન કહી શકાય કે ભારતે એમનું મોટા ભાગે અનુસરણ ન કર્યું. ચહેરા વિનાના માણસે તો અનુસરણ કર્યું જ પરંતુ કોણે કેટલું કર્યું તે તમે જાણી ન શક્યા.

ગાંધી-ચિંતન જીવનમાં ઉતારવાની વાત કરતા હો તો એમાં ક્યાશ રહી એ વાત સાચી છે, પરંતુ, એ તો તમારું puritanism (શુદ્ધિવાદ) છે, ધર્મને તો આપણે આવા શુદ્ધિવાદી વિધિ-નિષેધોથી અઘરો બનાવી દીધો છે. અને તમે પણ જનતાને એ જ શુદ્ધિવાદી દૃષ્ટિએ મૂલવો છો, આજ સુધી કઈ પ્રજાએ કયો આદર્શ પૂરેપૂરો પાળ્યો છે? અને ગાંધીએ વિશ્વવ્યાપી આદર્શ રજૂ કર્યો હોય તો એનું પાલન કરવાની જવાબદારી એકલા ભારતની જ છે?

ગાંધીની અંદર કોઈ ભારેલો અગ્નિ હતો? તમે ના કહો છો. દુનિયા માને છે કે પીટરમારિસબર્ગ સ્ટેશને નવયુવાન વકીલ મોહનદાસને ટૂરનમાંથી ઉતારી મૂક્યો એ ઘટનાએ ચિનગારીનું કામ કર્યું. ગાંધીજી પોતે પણ આત્મકથામાં રેલવે સ્ટેશનના બનાવને એમના જીવનના નવા વળાંક તરીકે ઓળખાવે છે, પરંતુ તમે એમની સાથે પણ અસંમત થઈને એક બીજો જ પ્રસંગ ટાંકો છો : હજી તો એ અજાણી ભૂમિ પર ઊતર્યાને માંડ ચોવીસ કલાક પણ નહીં થયા હોય; ૨૩મી મે ૧૮૮૩ના રોજ ૨૩ વર્ષ, ૭ મહિના અને ૨૧ દિવસનો યુવાન બેરિસ્ટર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ડર્બનમાં મેંજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં હાજર થાય છે. માથે કાઠિયાવાડી પાઘડી છે અને મેંજિસ્ટ્રેટ જૂએ છે કે આ નવોસવો હિન્દુસ્તાની છોકરડો પાઘડી ઉતારતો પણ નથી. આ તો કોર્ટનું અપમાન છે! એ નવા વકીલને પાઘડી ઉતારવા કહે છે. એ પાઘડી ઉતારવાને બદલે કોર્ટની બહાર ચાલ્યો જાય છે! બીજા દિવસે “Natal Advertiser” આ ઘટનાના સમાચાર આપે છે, એનું મથાળું છે : An Unwelcome Visitor. ગાંધી એનો જવાબ આપે છે અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં આગમનના માત્ર ચોથા દિવસે એમનો પત્ર એ જ છાપામાં છપાય છે. પીટરમારિસબર્ગનો બનાવ તો તે પછી જ અઠવાડિયે બન્યો.

તમે કહો છો તે સાચું લાગે છે કે ગાંધીના સ્પિરિટને ચિનગારીની જરૂર નહોતી. એમનામાં એ તાકાત હાજર જ હતી. તમે પાઘડીવાળા પ્રસંગને મહત્વનો માનો છો તેની સાથે હું સંમત થાઉં છું. ખાસ કરીને તમે એ પણ

દેખાડ્યું છે કે એ ઘટના અને તે પછી સિગરામવાળાના દુર્વ્યવહારના બનાવને ગાંધીજીએ છોડ્યો નહીં અને એમને સંતોષ થાય એ રીતે એમને એ જ સ્ટેશનેથી ફર્સ્ટ ક્લાસમાં મુસાફરી કરવાની છૂટ મળી. આમ એમની સાથે પાછળથી ન્યાય થયો. આથી પાઘડીવાળા પ્રસંગને આટલું મહત્વ આપીને તમે એમના વ્યક્તિત્વને વધારે સારી રીતે ઉપસાવ્યું છે.

પરંતુ તમે સાયકો-એનેલિસ્ટ એરિક એરિક્સનને ટાંકીને કહો છો કે ગાંધીની અંદર એક 'શાશ્વત નકાર' (Eternal Negative) હતો તેને પરદેશની ભૂમિ પર પાંગરવાની તક મળી. અનુમાન બહુ સારું છે, ગળે ઊતરતું નથી. તમે એરિક એરિક્સનનો દાવો કેમ સાચો માની લીધો? આમ તો તમે ગાંધીજીની દરેક વાતને સો ગળણે ગાળતા હો છો, પણ એરિક્સનના દાવાને તરત સ્વીકારી લો છો! આનાથી પહેલાં એમના જીવનમાં તમે આ નકાર ક્યા પ્રસંગમાં જોયો? વળી તમે ભૂલી ગયા કે તમે પહેલાં જ એ કહી ચૂક્યા છો કે લંડનમાં બેરિસ્ટરીનું ભણવા ગયેલા ગાંધીમાં રાજકીય દૃષ્ટિકોણ નહોતો કેળવાયો. દક્ષિણ આફ્રિકા જતાં પહેલાં પણ એમની ચિંતા મુંબઈમાં મુખ્યત્વે વકીલાત જમાવવાની જ રહી. ગાંધીજીનો આ શાશ્વત નકાર નહોતો. એ એમની રચનાત્મક ઊર્જા હતી. અન્યાયનો વિરોધ કરતી વખતે પણ ગાંધીજીનું મુખ્ય લક્ષ્ય ખંડનાત્મકને બદલે મંડનાત્મક જ રહ્યું. ચાલો. કઈ વાંધો નહીં, તમારા આ અનુમાનમાંથી તમારી ગાંધી પ્રત્યેની વૈરલક્ષણા ભક્તિ જ પ્રગટ થાય છે, એ વાતની નોંધ લેશો.

તે સિવાય, આ prologue વાંચવા જેવો છે, એ વાતનો ઈન્કાર થઈ શકે એમ નથી. અહીં તમે ગાંધીજીની જે તસવીર રજૂ કરો છો તે ખરેખર એમના ઉદયકાળની તસવીર છે. તમે એ વાતની નોંધ લો છો કે પરદેશની ભૂમિ પર શરૂઆતના જ દિવસોમાં વિદ્યોનો સામનો કરવો પડ્યો ત્યારે મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ધ્યાનાકર્ષક વ્યક્તિત્વવાળી વ્યક્તિ તરીકે ઉપસે છે. મૃદુભાષી તો છે, પરંતુ બોલવામાં સંકોચ નથી કરતા. તમારું માનવું છે કે આ ગુણ એમને દીવાન પિતા પાસેથી મળ્યા હોવા જોઈએ. ગાંધીજીએ આ સમયમાં પોતે બહુ શરમાળ હતા એમ કહ્યું છે, પણ તમે માનો છો કે એ શરમાળપણું નહોતું; ઠરેલપણું હતું. તમારો મત છે કે શરૂઆતની કઠણાઈઓનો સામનો કરવામાં એમનું આ ઠરેલપણું કામ આવ્યું. અહીં ગાંધીજી કરતાં પણ તમારો ક્યાસ વધારે સાચો હોઈ શકે છે, કારણ કે ગાંધીજીને પોતાની વાત વધારીને કહેવાની ટેવ નહોતી અને એ પોતાને માટે કડક ધોરણો લાગુ કરતા.

યુવાન મોહનદાસને જાતિગત ભેદભાવના ઘણા અનુભવો થયા. એમણે ત્યાં પહોંચ્યાને માંડ ત્રણ મહિના થયા હતા ત્યારે જ પત્રો અને અખબારી લેખો દ્વારા વાંધો લેવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. પરંતુ લેલિવેલ્ડભાઈ, તમે કહો છો કે એમણે આ બાબતની ચર્ચા માટે પ્રિટોરિયામાં મીટિંગ બોલાવી એમાં કશું વળ્યું નહીં. તમે આનું કારણ આપો છો કે હજી એમનું સ્ટેટસ એક જૂનિયર વકીલનું હતું અને હિન્દુસ્તાનીઓ હજી એમને નેતા માનવા તૈયાર નહોતા. બીજું મુંબઈમાં વકીલાતામાં નિષ્ફળ થયા પછી એમને આ તક મળી હતી. પત્ની-બાળકો પણ હજી દેશમાં જ હતાં. એમને પણ લાવવાનાં જ હતાં એટલે એમણે પણ સામાજિક કાર્યો સાથે બધા જ હિન્દુસ્તાનીઓના વકીલ તરીકે પોતાની પ્રેક્ટિસ જમાવવા પર ધ્યાન આપવાનું હતું.

શરૂઆતમાં એમણે જે મુખ્ય વકીલને મદદ કરવાની હતી તે ઈવેન્જલિકલ ખ્રિસ્તી હતા. મોહનદાસ એમને કેસ વિશે સમજાવે એના કરતાં

તમારા શબ્દોમાં એમને 'ગાંધીના આત્મામાં' વધારે રસ હતો! મોહનદાસે એમના દોસ્ત પોલાકનાં પત્ની મિલી પોલાકને પણ કહ્યું હતું કે એમને કોઈ ધર્મનું બંધન નથી (uncommitted). પરંતુ, તમે બીજા વિદ્વાનોનો હવાલો આપીને કહો છો કે ખરેખર તો ખ્રિસ્તી બનવાનું ટાળવા માટેની મથામણમાં એમને બે વર્ષ લાગી ગયાં હતાં. ટૂંકમાં તમારું કહેવું એમ છે કે એમને પોતાની વકીલાત શરૂ કરવામાં તેમ જ નૈતિક બાબતોમાં વધારે રસ હતો.

ગાંધીના વિકાસનાં સોપાન ગણાવતાં તમે એક વાતની નોંધ લીધી છે કે બધા જ ભારતીયો માટે જે રીતે 'ફૂલી' શબ્દનો પ્રયોગ થતો હતો એ એમને ખૂંચતો હતો. ૧૮૬૦ના અરસામાં ભારતમાંથી કોન્ટ્રેક્ટ પર મજૂરો લઈ જવાની શરૂઆત થઈ હતી. આ રીતે અસંખ્ય ભારતીય મજૂરો દક્ષિણ આફ્રિકા, મોરિશ્યસ, ફિજી અને વેસ્ટ ઈંડીઝ પહોંચ્યા હતા. આ કોન્ટ્રેક્ટ એટલે કે એગ્રીમેન્ટ અભણ મજૂરોની જાભે ચડીને 'ગિરમીટ' બની ગયા અને એગ્રીમેન્ટ હેઠળ આવેલા મજૂરો 'ગિરમીટિયા' કહેવાતા. એ બધા મૂળ તો ખિતમજૂરો હતા અને શેરડીના પાક માટે એમને લઈ જવાતા. એમને ફૂલી કહેતા. ધીમે ધીમે આ શબ્દ હિન્દુસ્તાની વેપારીઓ માટે પણ વપરાતો થયો. તમે કહો છો કે ગાંધીને ફૂલી શબ્દ બધા માટે વપરાય તે સામે વાંધો હતો. એમણે ગિરમીટિયાઓ માટે કામ પણ નહોતું કર્યું અને ગાંધીજીને એ અરસામાં ગિરમીટિયાઓ માટે આ શબ્દ વપરાય તેમાં કઈ વાંધાજનક નહોતું લાગતું. તમે દેખાડ્યું છે તેમ એ વખતે એ માત્ર હિન્દુસ્તાની વેપારીઓના પ્રવક્તા હતા. એમનું કહેવું હતું કે જે લોકો કોઈ એગ્રીમેન્ટ વિના પોતાના પૈસા ખર્ચીને આવ્યા હોય

મોસ્કોનિવાસી અનુવ સવાણી કનેથી સદ્ભાવે મળી ને દિલ્હી ખાતે આશરે એકાદ દાયકા અગાઉ લેવાયેલી, આ છબિમાં, ડાબે, માર્કસવાદી વિચારક - લેખક - કર્મશીલ રાધેશ્યામ દુબે તેમ જ જમણે જાણીતા રેડિયો ઉદ્દ્યોગક - વિચારક અને આ લેખના લેખક દીપક ધોળકિયા દૃષ્ટિમાન છે.

એમને બ્રિટિશ હકુમત હેઠળના બધા અધિકાર મળવા જોઈએ કારણ કે તેઓ ઈંગ્લેંડની જ એક વસાહતમાંથી બીજી વસાહતમાં આવ્યા હતા. આમ પ્રારંભિક દિવસોમાં ગાંધીજીનું દૃષ્ટિબિંદુ સામાન્ય લોકો જેવું જ હતું. આમાં શી રીતે પરિવર્તનો આવતાં ગયાં એની ચર્ચા તમે હવે પછીના પ્રકરણમાં કરવાના છો. મજા આવશે તમારો દૃષ્ટિકોણ સમજવામાં.

ભલે. લાંબું થયું છે એટલે હું પણ હવે પછીના પ્રકરણની ચર્ચા આવતા અઠવાડિયે કરીશ. દરમિયાન, તમને આ લખાણમાં કઈ કહેવા જેવું જણાય તો ગુજરાતી જાણનારા મિત્રોને કહેશો તો તેઓ તમારો અભિપ્રાય જરૂર મારા સુધી પહોંચાડી દેશે.

બાકી કુશળતા ઈચ્છું છું. ઘરમાં સૌને વંદન કહેશો.

લિખિતંગ
દીપક ધોળકિયા

(2)

02/07/2011

પ્રિય ભાઈ જોસેફ લેલિવેલ્ડ,

આજે હું તમારા પુસ્તકના બીજા પ્રકરણ No Touchism (અસ્પૃશ્યતા) વિશે ચર્ચા કરીશ. આ પ્રકરણમાં તમે એ કહેવા માગો છો કે અસ્પૃશ્યતા સહિતના સામાજિક પ્રશ્નોમાં ગાંધીજીના વિચારોમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયેલા અનુભવોએ શો ભાગ ભજવ્યો. પ્રકરણને મથાળે તમે વી.એસ. નાયપોલના પુસ્તક The Area of darkness(પ્રકાશન ૧૯૬૪) માંથી ગાંધીજી વિશેનું એક વાક્ય મૂક્યું છે: '... the least Indian of Indian leaders' (બધા હિન્દુસ્તાની નેતાઓમાં સૌથી ઓછા હિન્દુસ્તાની). આ સાથે પ્રકરણની શરૂઆત કરતાં તમે નહેરુએ ગાંધીજી વિશે કરેલું વિધાન પણ ટાંક્યું છે. નહેરુ એમને ગામડામાં વસતા ભારતની પ્રકટ અને અપ્રકટ ઈચ્છાના 'સર્વશ્રેષ્ઠ

સ્વર' સમાન ગણાવે છે. તમે ૧૯૬૬માં ભારતમાં નિમાયા ત્યારે જે ભારત જેવું તેમાંથી તમારા મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો કે એક માણસ જે 'સૌથી ઓછો હિન્દુસ્તાની' હોય એ હિન્દુસ્તાનનો 'સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વર' કેમ બની શકે?

હું સમજી શકું છું કે તમે અહીં આ બંને અભિપ્રાયોનો સમન્વય કરવા માગો છો. નાયપોલ અને નહેરુ એક જ ગાંધીને જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી જૂએ છે. નાયપોલ ભારતીય સમાજની કુરીતિઓ, સામાજિક ઊંચનીચ અને ભારતીય નેતાઓની એના પ્રત્યે ઉદાસીનતાના સંદર્ભમાં ગાંધીને મૂલવે છે. ગાંધીજી સમગ્ર જનતા અને એના નેતાઓથી અલગ પ્રકારના વિચારો લઈને આફ્રિકાથી ભારત પાછા આવ્યા હતા અને મૂળ તો એક વિદેશી નજરે ભારતની ત્રુટિઓને જોતા હતા. નાયપોલના વિધાનમાં એ જ જનતાની સામાજિક કે રાજકીય આકાંક્ષાઓની ઝલક મળતી નથી. બીજી બાજુ નહેરુ, સામાજિક કુરીતિઓ અને ઊંચનીચનો ભોગ બનેલી જનતાની આકાંક્ષાઓ પર ભાર મૂકે છે. શોષિત જનતા ગાંધી સાથે રાજકીય લડાઈ માટે પણ જોડાઈ કારણ કે ગાંધીજીએ સામાજિક ઉત્થાન પર પણ ભાર મૂક્યો.

નાયપોલનો અભિપ્રાય તમારા પુસ્તકના ટાઈટલમાં પણ દેખાય છે. પુસ્તકના નામમાં struggle for India નથી, struggle with India છે. તમે એ વાત પર ભાર મૂકો છો કે જે માણસે હિન્દુસ્તાનની મુક્તિ માટે સંઘર્ષ કર્યો તે સતત ભારતીય સમાજની કુરીતિઓ સામે પણ લડતો રહ્યો કારણ કે એનો દૃષ્ટિકોણ ભારતમાં પ્રવર્તતા પૂર્વગ્રહોથી ગ્રસ્ત નહોતો. તમે અસ્પૃશ્યતા, જાતિપ્રથા વગેરેની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી છે તેનું અહીં પુનરાવર્તન નથી કરતો કારણ કે અમને ભારતમાં આ બધું જાણવા માટે નાયપોલની જરૂર નથી.

પરંતુ, ગાંધીના વિકાસમાં તમે જે તબક્કા સૂચવ્યા છે તેની નોંધ લીધા વિના ચાલે નહીં. આમાં તમારો ઈરાદો શુદ્ધ હોવા છતાં તમે કેટલીક અતિશયોક્તિ પણ કરી છે. દાખલા તરીકે, તમે ગાંધીજી લંડન જવાના હતા તેને લગતા ઘટનાક્રમનો ઉલ્લેખ કરો છો. મોઢ વાણિયા મહાજને આ નિર્ણય સામે વાંધો લીધો, પરંતુ ગાંધીજી અડગ રહ્યા. આમ છતાં નાતને સંતોષ થાય તે માટે માતાને માંસ, મદિરા અને સ્ત્રીથી દૂર રહેવાનું વચન પણ આપ્યું. તમે કહો છો કે એમણે નાતના વડીલોની અવગણના તો કરી, પરંતુ હજી નાત વિરુદ્ધ ખુલ્લા બળવા માટે તૈયાર નહોતા. આ સાચી વાત છે, પરંતુ ઓગણીસ વર્ષના છોકરામાં વિદ્રોહનાં તત્ત્વો હોય તો પણ એ જરૂરી નથી કે એ ખરેખર વિદ્રોહ કરે. આમ તમે વધારે પીંજણ કર્યું છે. આ ઘટનાક્રમ પાછળથી વિકસેલા મહાત્માના સંકેત ન આપતો હોય તો એમાં નવાઈ નથી. એ જ રીતે, ગાંધીજી લંડનથી પાછા આવ્યા ત્યારે એમને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા નાશિક લઈ ગયા – અને એ માની ગયા – એ પણ મોટી વાત નથી.

આમ છતાં આ પીંજણનાં કેટલાંક સારાં પરિણામ પણ છે. દાખલા તરીકે, અસ્પૃશ્યતા વિશેના ગાંધીજીના વલણને તમે વધુ વ્યાપક સંદર્ભમાં મૂકી શક્યા છો. જરા વિગતે જોઈએ.

તમે ધ્યાન દોરો છો કે માંડ પચીસનો આ યુવાન બેરિસ્ટર દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખ્રિસ્તીઓના સંપર્કમાં આવ્યો પરંતુ એમના વચ્ચેની વાતચીતમાં માણસમાત્ર સમાન હોવા છતાં સામાજિક સુધારા કરતાં આત્માના ઉદ્ધારનો મુદ્દો પ્રમુખસ્થાને હતો. તે પછી ૧૯૮૪માં ગાંધીજીને એમના એક મિત્ર લંડનથી ટોલ્સટોયનું પુસ્તક War and Peace મોકલે છે. પુસ્તક ઉચ્ચ વર્ણના દંભનો ભંડો ફોડે છે. ટોલ્સટોય ઈસાઈ વિચારધારા પર કટાક્ષ કરતાં લખે છે: 'આપણે સૌ ભાઈઓ તો છીએ, પણ મને પગાર મળે છે, તે તને સજા કરવા માટે – અને આ પગાર પર મારું જીવન નભે છે. આપણે બધા ભાઈઓ તો છીએ પરંતુ મને કર ઊઘરાવવા માટે પગાર મળે છે અને હું ગરીબ મજૂરો પાસેથી પણ કર ઊઘરાવું છું. એ ન કરું તો હું પોતે જ જીવી ન શકું. આપણે સૌ ભાઈઓ તો છીએ પણ મને સ્ટાઈપેન્ડ એટલા માટે મળે છે કે ઈસાઈ ધર્મ ખરેખર જે છે તેને બદલે જૂદી વાત હું ધર્મના નામે તારી સમક્ષ રજૂ કરું.' – તમારું અનુમાન સાચું છે કે મોહન પર આ વિચારની અસર થઈ હોય. એટલું જ નહીં, ટોલ્સટોય એમના પુસ્તક What is to be done?માં શિક્ષિતોને અનર્ગળ

ઉપભોગવાદનાં દુષ્પરિણામોથી બચવા માટે bread labour અથવા Body labour તરફ વળવા જણાવે છે. 'બ્રેડ લેબર' શબ્દને તો ગાંધીજીએ પછી પોતીકો બનાવી લીધો! અહીં ટોલ્સટોય મહત્વની વાત કરે છે : 'આપણી જમાતના લોકો અને મજૂર વર્ગની વિશાળ બહુમતી જાતે સંડાસ સાફ કરવામાં શરમ નહીં અનુભવે, ઉલટું, આપણે પોતે સંડાસ ભરી દઈએ અને બીજા કોઈ, આપણા જ ભાઈઓ, એમાંનો મળ બીજે લઈ જાય અને સાફ કરે એ વાતથી શરમ અનુભવશે ત્યારે જ' ઈશ્વરના કાયદાનું પાલન થશે.

ટોલ્સટોયના 'આપણે ભાઈઓ તો છીએ, પરંતુ ...' વ્યંગની અને સંડાસ સાફ કરવાના આગ્રહની અસર ગાંધીજી પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. લેલિવેલ્ડભાઈ, આ સંદર્ભમાં તમે સંડાસ સાફ કરવાની બાબતમાં મોહનદાસ ગાંધીએ પોતાની પત્ની કસ્તૂરબા સાથે જે દુર્લભવહાર કર્યો તે પ્રસંગ ટાંક્યો છે. ૧૯૦૧માં ગાંધીજીને કલકત્તા કોંગ્રેસમાં ભાગ લેવાની તક મળી. એમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓની સ્થિતિ વિશે પાંચ મિનિટ બોલવાનું હતું. કોંગ્રેસના નેતાઓની નજરમાં આ માણસ જરા પણ મહત્વનો નહોતો. માત્ર એને પરદેશમાં જે ક્યું તેને કારણે એની બાબતમાં કૌતુક જરૂર હતું, પરંતુ કોંગ્રેસની કાર્યવાહીમાં એમની રજૂઆતનું મૂલ્ય ઉપકથા કરતાં વધારે નહોતું. આમ છતાં ગાંધીજીએ જે જોયું તેનું વર્ણન એમણે પોતે જ કર્યું છે. સૌથી પહેલાં તો એમનું ધ્યાન સંડાસ તરફ ગયું. તમારા શબ્દો વાપરીને હું તો કહીશ કે આ એમની 'ભારત સાથેના સંઘર્ષ'ની શરૂઆત હતી. ગાંધીજીએ વોલંટિયરોને સંડાસોની સ્થિતિ વિશે કહ્યું તો એમણે કહ્યું કે એ સાફ કરવાનું કામ એમનું નહીં! ક્યાંકથી ગાંધીજી ઝાડુ શોધી લાવ્યા અને સાફ કરવા લાગ્યા. ગાંધીજી લખે છે કે આ સન્માનમાં એમની સાથે ભાગ પડાવવા કોઈ તૈયાર નહોતું!

માત્ર સંડાસ સંબંધી વલણમાં જ નહીં, ભવિષ્યના આ મહાત્માએ કોંગ્રેસ ડેલિગેટો વચ્ચે પણ અસ્પૃશ્યતાની વ્યવસ્થા જળવી રાખવાના સુવ્યવસ્થિત પ્રયાસ જોયા. ગાંધીજી કહે છે કે દક્ષિણ ભારતથી આવેલા બ્રાહ્મણ ડેલિગેટો માટે જુદું રસોડું અને ભોજન ખંડની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, જેથી એમના ભોજન પર અછૂતોની નજર પણ ન પડે. રસોડા ફરતી દીવાલ પણ બનાવી દેવામાં આવી હતી!

લેલિવેલ્ડભાઈ, ગાંધીજીના જીવનકાર્યમાં આ બંને બાબતો હંમેશાં મહત્વની રહી. આમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની અસર શી? તમારી દલીલ જોઈએ. તમે એક સારા વકીલ જેમ કેસ ઊભો કર્યો છે, પણ અમને તો ગાંધીના જીવનની યાત્રા કરવી જ છે, એટલે તમારી સાથે ચાલવામાં અમને આનંદ આવશે.

તમે કહો છો કે શરૂઆતમાં એમનું ધ્યાન માત્ર સ્વાધીન હિન્દીઓ પર હતું; ગિરમીટિયાઓનાં સુખદુઃખ સાથે એમને કશી લેવાદેવા નહોતી. એમનાં લખાણોમાં પણ આ ભેદ તમે દેખાડ્યો છે. ગાંધીજી જ્યારે હિન્દીઓ માટે બ્રિટિશ સંસ્થાનના નાગરિક તરીકે સમાન અધિકારોની માગણી કરતા હતા, ત્યારે "The Critic" અખબારે સવાલ કર્યો કે હિન્દીઓ પોતાની અંદર જ સમાન અધિકારો આપવા તૈયાર નથી, તો એમને આવા અધિકાર માગવાનો શો હક છે. ગાંધીજી માટે આ સવાલ મહત્વનો હતો અને તમે ગાંધીજીના સેક્રેટરી પ્યારેલાલને ટાંકીને જણાવો છો કે આ સવાલ એમના હૃદયમાં શૂળ બનીને ભોંકાયો અને એમણે હવે માત્ર સુધરેલા હિન્દી સમાજના અધિકારોની વાતને બદલે ગિરમીટિયાઓને પણ સામેલ કર્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગિરમીટિયા અને સભ્ય હિન્દીઓ અહીં હિન્દુસ્તાનની ધરતી પર અછૂતો અને સર્વાર્થ હિન્દુ. આમ ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના અનુભવોએ એમના વિચારોને ભારતની સ્થિતિ પર વિચાર કરવા પણ પ્રેર્યાં.

નાતાલ ઈંગ્લિશ કોંગ્રેસનું બંધારણ ગાંધીજીએ તૈયાર કર્યું તેમાં સાત ઉદ્દેશો પૈકી બે, ગિરમીટિયાઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને એમાં સુધારા માટે કાર્ય કરવાના હતા. ટોલ્સટોયના 'આપણે સૌ ભાઈ'વાળા કટાક્ષે આમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. જે કે તમારો ઊંડો અભ્યાસ જણાવે છે કે આ દિશામાં છેક છેલ્લે સુધી બહુ કામ ન થયું પણ ગાંધીજીના મગજમાં શરૂઆતથી જ આ મુદ્દો હતો.

હવે તમારી અવગણનાની પણ વાત વચ્ચેથી કરી લઈએ, તે પછી ગિરમીટિયાઓ વિશે ગાંધીજીના બદલાયેલા દૃષ્ટિબિંદુ પર પણ આવીશું. મેં પહેલાં જ કહ્યું છે કે તમે ગાંધીજીના શબ્દોની આકરી પરીક્ષા કરો છો અને મોટા ભાગે તો એમાંથી કંઈક ખામી શોધી કાઢો છો. પરંતુ, બીજા કોઈના શબ્દોને મહત્વ આપો છો. દાખલા તરીકે ગાંધીજીએ ૧૮૮૪ના મે મહિનામાં દેશ પણ ફરવાની તૈયારી કરી લીધી હતી. એમને વિદાય આપવા માટે સમારંભ યોજાયો હતો. તેમાં એમની નજર એક અખબારી અહેવાલ પર પડી. એમાં નાતાલના હિન્દીઓના મતાધિકાર રદ કરવા માટેના બિલ પર થયેલી કાર્યવાહીના સમાચાર હતા. એમણે મીટિંગમાં હાજર રહેલા લોકોનું ધ્યાન એ તરફ દોર્યું. બધા અકળાઈ ગયા અને એમને પણ આવવા કહ્યું. આ છે ગાંધીજીનું પોતાનું અર્થઘટન. બીજા બાજુ, ગાંધીજીના અભ્યાસી અને આદરપાત્ર લેખક ટી.કે. મહાદેવન લખે છે કે બિલ ઘણા વખતથી ચર્ચામાં હતું, આ મુદ્દો ઊભો કરવાનું કારણ એ કે માત્ર ગાંધીજી ત્યાં જ રહીને પોતાની વકીલાત જમાવવા માગતા હતા : ભારતમાં તો એમના માટે અનિશ્ચિતતા જ હતી. મહાદેવનજી પણ ગાંધીની આસપાસના આધ્યાત્મિક સંસ્થાઓનાં જાળાં ભેદવા હંમેશાં પ્રયત્ન કરતા રહ્યા. લેલિવેલ્ડભાઈ, તમે એમનું અર્થઘટન તરત માની લો છો પરંતુ આ વખતે ગાંધી પ્રત્યે થોડા ઉદાર પણ છો. તમે કહો છો કે માત્ર વકીલાત જમાવવી એ મહત્વાકાંક્ષા જ નહીં, એમાં સાચને પક્ષે રહીને લડવાની ઈચ્છા પણ ભળેલી હતી એમ માનવું 'ઉદારતાપૂર્ણ' અને 'વધારે સાચું' છે. આ થઈ મેં ૧૮૮૪ની વાત - અને તમે પોતે જ કહો છો કે - માત્ર ત્રણ મહિનામાં, ઓગસ્ટ ૧૮૮૪માં ગાંધીજી આ બિલની વિરુદ્ધ ચોપાનિયાં, લેખો, અરજીઓ લખવામાં ભારે વ્યસ્ત થઈ ગયા હતા! આ હકીકત જાણ્યા છતાં તમે મહાદેવનને ટાંક્યા છે. તમારે એમના દાવાને ચોખ્ખા શબ્દોમાં નિરાધાર ગણાવવો જોઈતો હતો. પરંતુ, તમે તો 'સત્યના પ્રયોગો'ને પાછળથી વ્યવસ્થિત રૂપે તર્કને અનુકૂળ બને એ રીતે અને એમાંથી એક ખાસ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ ઉપસે એ ઉદ્દેશથી લખાયેલું પુસ્તક માનો છો!

ખેર! એ જ તો તમારી વૈરલક્ષણા ભક્તિ છે. એ જ રીતે ગિરમીટિયાઓ માટે એમણે કામ કર્યું એ વાત પણ માનવા તમે તૈયાર નથી. ગિરમીટિયાઓ બાબતમાં ગાંધીજીના વિચારોમાં પરિવર્તન આવ્યું તેના માટે ગાંધીજી એક મજૂર બાલાસુંદરમનું ઉદાહરણ આપે છે. એ માણસ ગાંધીજીની ઓફિસમાં આવ્યો ત્યારે જખમી હતો. મોઢામાંથી લોહી નીકળતું હતું અને બે દાંત તૂટી ગયા હતા. ગાંધીજી કહે છે કે એમણે એને સારવાર માટે મોકલ્યો અને મેંજિસ્ટ્રેટ પાસે લઈ ગયા. તમે આ વાતને ખોટી માનો છો. તમારું કહેવું છે કે બાલાસુંદરમ લોકલ અધિકારીને મળી આવ્યો હતો અને સારવાર લેવા જાતે જ ગયો હતો! તમારું કહેવું છે કે ગાંધીજીએ આ બનાવ પછી ત્રીસ વર્ષે આત્મકથા લખી. તેમ છતાં એમના પર પુસ્તકો લખનારાએ એ વખતના બીજા દસ્તાવેજ આધારોને ધ્યાનમાં નથી લીધા. ક્યા દસ્તાવેજમાં એમ કહ્યું હોય કે એ માણસને ગાંધીએ મોકલ્યો હતો અથવા નહોતો મોકલ્યો? અને બીજા દસ્તાવેજ સાચા જ હોય અને ગાંધી માત્ર પોતાની છાપ ઊભી કરવા લખે છે એવો તમારો દાવો પણ કેમ માની લેવાય? વળી, આ બનાવ પછી બધા ગિરમીટિયા ગાંધીજી પાસે આવતા થયા એવા નગીનદાસ સંઘવીના કથનને પણ તમે ફગાવી દો છો. તમે કહો છો કે ગાંધીજીએ બાલાસુંદરમ સિવાય બીજા કોઈ પ્રસંગોનું વર્ણન નથી કર્યું! રંગ છે, તમારી તર્કશક્તિને!

આમ છતાં, એક મઝા આવી જાય એવો પ્રસંગ નોંધ્યા વિના નથી રહી શકતો. તમે લખો છો કે ૨૬મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૫ના રોજ ગાંધીજી પહેલી વાર ગિરમીટિયાઓની ઝૂંપડપટ્ટીમાં ગયા. તેઓ ફૂંડ એકઠું કરતા હતા અને માત્ર પાંચ પૌંડ એકઠા કરી શક્યા. તે પછી, બીજા અઠવાડિયે ટોંગાટ એસ્ટેટમાં ગયા. ત્યાં એમને મજૂરો સાથે વાત કરવા ન દેવાઈ. એ વખતે ડર્બનના મેંજિસ્ટ્રેટ એક એસ્ટેટ માલિકને ગાંધીની હિલચાલ પર નજર રાખવા જણાવ્યું. પેલાએ જવાબ આપ્યો કે 'આ માણસ થોડી ગરબડ કરશે એમાં મને શંકા નથી, પરંતુ જખબર આંદોલન ચલાવી શકે એમ નથી લાગતું. એનો ચહેરો જ નખળો છે!' આ માણસ ભવિષ્ય જાણતો હોત તો તેણે આવું ન કહ્યું હોત.

એકંદરે, તમે ગાંધીના વિકાસના તબક્કાઓ બરાબર સમજવી શક્યા છો, એ પણ કબૂલ કરવું પડશે. આમાં તમે હિન્દીઓના અધિકારોની વાત કરતાં ગિરમીટિયાઓને પણ સમાન માનવા સુધીની ગાંધી યાત્રા રજૂ કરી અને એ જ અનુભવો અને ટોલ્સટોયની અસર અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધના એમના કાર્યક્રમમાં વ્યક્ત થતી હોવાનું દેખાડી શક્યા છો. સમષ્ટિની દિશામાં ગાંધીની આ હરણફાળ હતી.

લેલિવેલ્ડભાઈ, આ પ્રકરણમાં મને ટિપ્પણી કરવા જેવું લાગ્યું તે જ વાતો મેં લખી છે. આ પુસ્તક વાંચીને બીજા કોઈ નવી વાતો પર ભાર આપે એ શક્ય છે જ. ભલે, બહુ થયું આજે. હવે આવતા અઠવાડિયે હું તમારા ત્રીજા પ્રકરણ 'Among Zulus' વિશે ચર્ચા કરીશ.

તો ભલે, ફરી આવતા અઠવાડિયે મળીશું ત્યાં સુધી રજા લઉં.
બાકી અહીં સૌ મઝામાં છે.

વિખિતંગ
દીપક ધોળકિયા

(૩)

09/07/2011

પ્રિય ભાઈ જોસેફ લેલિવેલ્ડ,

આ પહેલાં મેં તમને બે પત્રો લખ્યા છે; આશા છે કે મળી ગયા હશે. તમારો જવાબ નથી એ નવાઈની વાત છે. મને લાગે છે કે આખી પત્રમાળા પૂરી થઈ જાય તે પછી તમારા ઉત્તરની આશા રાખવી જોઈએ. અસ્તુ.

આજે હું તમારા પુસ્તકના ત્રીજા પ્રકરણ Among Zulus વિશે ચર્ચા કરીશ. એક મિનિટ! તમે કદાચ ચોથા પ્રકરણ Upper House પરના મારા પ્રતિભાવ જાણવા વધારે આતુર છો, કારણ કે એમાં તમે ગાંધીજી અને કેલનબેકના સંબંધોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તમારા પુસ્તક પર ગુજરાતમાં પ્રતિબંધ મુકાયો એનું એક કારણ આ ચોથું પ્રકરણ જ છે અને તમને આ બાબતમાં વધારે રસ હોય એ હું સમજી શકું છું. પરંતુ, હું પહેલાં જ કહી ચૂક્યો છું કે હું કમ નહીં તોડું. એટલે તમારે આવતા અઠવાડિયે ફરી આ બ્લોગ પર આવવું પડશે. આજે તો માત્ર ત્રીજા પ્રકરણની વાત કરીશ.

આમ તો આ પ્રકરણ નાનું છે અને ઈતિહાસની નજરે એમાંથી આછીપાતળી માહિતી જ મળે છે, પણ વલણ તો એ જ છે. ગાંધીની વાત ન માનવી; એની વિરુદ્ધ બની શકે એટલા પુરાવા રજૂ કરવા અને છેવટે, ગાંધી વિશે દુનિયા જે તારણો પર પહોંચી છે તે જ તારણો પર પહોંચવું. તમારા આ નકારાત્મક વલણ છતાં મેં આ પ્રકરણ પણ રસપૂર્વક વાંચ્યું છે.

ગાંધીજીએ, (ખેરખેર તો બેરિસ્ટર મોહનદાસ ગાંધીએ) દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રજાકીય કાર્યો શરૂ કર્યા ત્યારે એમનું ધ્યાન માત્ર 'સુધરેલા' હિન્દીઓ પર હતું. એમાં ગિરમીટિયાઓ પણ પાછળથી પ્રવેશ્યા (આ બાબતની આપણે આ પહેલાંના પત્રમાં છણાવટ કરી છે).

આફ્રિકી પ્રજા એટલે કે મૂળ કાળા લોકો માટે ગાંધીજી કંઈ વિચારે એ શક્ય પણ નહોતું. આનાં ઘણાં કારણો છે, અને તમે પણ એ જાણો જ છો.

પરંતુ, હમણાં એની ચર્ચા મુલતવી રાખીએ.

દક્ષિણ આફ્રિકા પર કબજે કરી બેઠેલા ગોરા -આફ્રિકાન (મૂળ ડચ) અને બ્રિટિશરો આફ્રિકીઓને 'કાફર' કહેતા. આ શબ્દ મૂળ અરબીનો છે અને ઈશ્વરમાં ન માનતો હોય તેના માટે કુરાનમાં એનો પ્રયોગ થયો છે. પરંતુ, દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાઓએ એમાં ઘણા નવા અર્થો જોડ્યા હતા. જે કંઈ હલકી કક્ષાનું હોય તે કાફર. પછી એ ધાન્ય હોય કે માણસ. ઝુલુ વિદ્રોહ પહેલાંનાં ગાંધીજીનાં કેટલાંયે લખાણો ટાંકીને તમે દેખાડ્યું છે કે ગાંધીજી પણ એમના માટે 'કાફર' શબ્દ જ વાપરે છે. વળી, તેઓ એમને 'savage' એટલે કે 'જંગલી જાનવર'ની બરાબર પણ માને છે.

૧૯૦૮માં ગાંધીજી પહેલી વાર જેલ ગયા તે વખતનો એમનો અનુભવ લખે છે કે 'અમને કાફરો માટેની જેલમાં લઈ ગયા. એ બધા અપરાધીઓ હતા. ગોરાઓ સાથે ન રાખે તે તો સમજાય એવું હતું પણ કાફરો સાથે રાખવા એ અસહ્ય હતું...' ગાંધીજીની બેરેકમાં પણ કાફરો જ હતા અને

એમને કશી શરમ નહોતી. એક માણસે એમની સામે અભદ્ર ઈશારા કર્યા અને પછી બીજા એક કેદીની પથારીમાં એ ચાલ્યો ગયો અને બન્નેએ પોતાનાં જનનાંગો દેખાડ્યાં. ગાંધીજી આ પછી આખી રાત ન સૂઈ શક્યા. એક વાર એ સંડાસ જતા હતા ત્યારે એક મસ મોટો કાળો આવ્યો અને એમને હટી જવા કહ્યું પણ ગાંધીજીએ કહ્યું કે એમને બહુ વાર નહીં લાગે. પેલો શાનો માને? એણે ગાંધીજીને ઊંચકીને દૂર ફેંકી દીધા!

ગાંધીજીના મિત્ર અને બાયોગ્રાફર મિ. ડૉક એમને જલમાં મળ્યા ત્યારે ગાંધીજીએ એમને આ વાત કરી. ડૉક તો હરોરી ગયા. પરંતુ તમે કહો છો કે ગાંધીજી પોતે આ વાત કરે છે ત્યારે એવી રીતે કે જાણે એમને કંઈ અસર જ ન થઈ હોય અને બહુ ધૈર્યથી એમણે આ બધું સહન કર્યું હોય! તમારું કહેવું છે કે ગાંધીને આખા બનાવ તરફનો પોતાનો પ્રત્યાઘાત સમજી વિચારીને આપવાનો સમય મળી ગયો હતો. તમે ખરેખર ગાંધીજીનાં લખાણો વાંચો તો સમજશે કે એમાં અંગત ભાવનાઓ - Emotions - ને સ્થાન નથી. Understatement, એટલે કે, હોય તેનાથી ઓછું કરીને કહેવું, એમની ખાસિયત હતી. એમની આત્મકથા વાંચશો તો એમ જ લાગશે કે આ આપણે ગાંધીજીએ લખેલું વાંચીએ છીએ? જાણે કોઈ મારા-તમારા જેવાએ કોઈ નાની વાત લખી નાખી હોય! આવાં બીજાં દૃષ્ટાંતો દ્વારા તમે આફ્રિકીઓ પ્રત્યે શરૂઆતમાં ગાંધીજીને સૂગ હતી એવું દેખાડ્યું છે.

જુલુ વિદ્રોહ શા માટે થયો? ગોરી હકુમતે મૂળ નિવાસીઓ પર માથાવેરો નાખ્યો. આ વેરો ન ભરનારને આકરી સજાની જોગવાઈ હતી. એની જમીન પણ જમ કરી લેવાની હતી. જુલુઓએ આનો સખત વિરોધ કર્યો. એકઠા થયેલા જુલુઓ પાસે ભાલા (અસેગાઈ) હતા. એમને હટાવવા માટે એક પોલીસ અધિકારીએ રિવોલ્વર કાઢી. પણ એ કંઈ કરી શકે તે પહેલાં જુલુઓ ત્રાટક્યા અને બે ઓફિસર માર્યા ગયા. આ પછી સરકારના જુલમો વધી ગયા.

એનો બદલો લેવા જુલુઓના એક ચીફ ભમ્બાતાએ દોઢેકસો માણસ એકઠા કર્યા અને પહાડો પર લઈ ગયો. એમને પકડવા હજારેકનું દળકટક ગયું. એમણે ઘરોમાં ઘુસીને લોકોને માર્યા, ઘરબાર સળગાવી નાખ્યાં. તમે લખ્યું છે કે આવા સંયોગોમાં, જે માનસ ભવિષ્યમાં 'મહાત્મા' તરીકે પંકાવાનો હતો એની આગેવાની હેઠળ હિન્દીઓએ બ્રિટિશ હકુમતને ટેકો આપ્યો. ગાંધીજીએ બોઅર યુદ્ધની જેમ આ વિદ્રોહ વખતે પણ સ્ટ્રેચર સેવા આપી. જે કે પહેલાં એમની સાથે ૧,૧૦૦ હિન્દીઓ હતા, જેમાંથી ૮૦૦ ગિરમીટિયા હતા. આ વખતે માત્ર ૧૯ જણે એમને સાથ આપ્યો, એમાં પણ 'શિક્ષિત' હિન્દીઓ તો માત્ર ચાર હતા!

ગાંધીજીએ આમ કેમ કર્યું? તમે જ કારણ આપો છો! એ વખતે ભારતમાં બ્રિટિશ હકુમત વિરુદ્ધ ગાંધીજીના મનમાં સારી ભાવના હતી. એમની દલીલ હતી કે દક્ષિણ આફ્રિકા અને ભારત, બન્ને અંગ્રેજીની વસાહતો હતી. એક વસાહતમા લોકો બીજી વસાહતમાં જઈને કામ કરતા હોય તો એમને પૂરા અધિકાર મળવા જોઈએ, જે હિન્દીઓને નહોતા મળ્યા. આમ એ વખતે એમની લડાઈ બ્રિટિશ હકુમત સામે નહીં, એની અંદર જ હતી. એમનો ખ્યાલ હતો કે આફ્રિકીઓ અને હિન્દીઓના પ્રશ્નો એકસરખા નહોતા. એમના પ્રયાસ હતા કે બ્રિટિશ હકુમતને વફાદાર રહીને જ અધિકારો હાંસલ કરી શકાય. હિન્દીઓને બ્રિટિશ નાગરિક તરીકે ગણવાની એમની માંગ હતી, જ્યારે ગોરી હકુમત ચામડીના રંગના આધારે વર્ગીકરણ કરવા માગતી હતી. બ્રિટિશ નાગરિક માને તો સમાન અધિકારો આપવા પડે. લેલિવેલ્ડભાઈ, તમે જ કહો છો કે ગાંધીને મન નક્કર લાભ કરતાં સિદ્ધાંત સ્થપાય એ મોટી વાત હતી. એમની માંગ હતી કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મજૂરો સિવાયના હિન્દીઓને પ્રવેશ ન આપવાનો કાયદો રદ કરવો જોઈએ અને કંઈ નહીં તો માત્ર છ શિક્ષિત હિન્દીઓને દર વર્ષે આવવા દેવા જોઈએ. આમાં એક ચીલો પડતો હતો. લેલિવેલ્ડભાઈ, તમે ગમે તે કહો, ગોરાઓ આ વાત માનવા પણ તૈયાર ન થયા! કારણ કે ચીલો પડતો હતો! સમજ્યા ને, ગાંધી મૂરખ નહોતો અને ટૂંકા ગાળાના સોદા નહોતો કરતો. તમને ભલે ને આ વાતમાં એમનું કાનૂનબાજ ભિજું દેખાયું હોય!

ગાંધીજીએ સ્ટ્રેચર સેવા દરમિયાન જ્યું કે ઘાયલોમાં જુલુઓની સંખ્યા બહુ મોટી છે અને ગોળી વાગવાથી ઘાયલ થયા હોય તેના કરતાં કોરડા કે બીજાં હથિયારોથી ઘાયલ થયા હોય એમની સંખ્યા અનેક ગણી મોટી હતી. આમ એમને એ વખતે જુલુઓ પર બ્રિટિશ હકુમતે કરેલા અત્યાચારો જાતે જોવા મળ્યા. ગાંધીજીને જુલુઓની માંગમાં પણ વજૂદ દેખાયું. એમનો દેશ, એમની જમીન, અને હકુમત એમની જમીન ખૂંચવી લેવાના કાયદા બનાવે! અને તમે કહો છો તેમ એમણે ઘણાં વર્ષો પછી કબૂલ્યું કે 'મારું દૃષ્ટ્ય જુલુઓ સાથે હતું.'

મે ૧૯૦૮માં ગાંધીજીને YMCA (યંગ મેન ક્લિચ્યન એસોસિએશન) તરફથી યોજાયેલી ચર્ચાસભામાં બોલવાનું હતું; વિષય હતો : 'શું એશિયનો અને ક્લર્ક લોકો સામ્રાજ્ય માટે ખતરા સમાન છે?' ગાંધીજીના વિચારો દર્શાવવા હું તમારા જ શબ્દોનો આધાર લઈશ. એમણે કહ્યું: 'સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં ઉદ્યમી અને બુદ્ધિમાન લોકો કદી ખતરારૂપ ન બની શકે.' તે પછી તમે કહો છો કે 'તે પછી તરત જ તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે કે તેઓ આફ્રિકનો અને હિન્દીઓ, બન્ને માટે બોલે છે ...' 'આફ્રિકનો વિનાના આફ્રિકાની કલ્પના કરવાનું પણ મુશ્કેલ છે' (ગાંધીજી). તમે કહો છો કે પહેલી વાર 'અસભ્ય કાફર' એમના ભાષણમાં નથી આવતો અને તેઓ એમને 'સશક્ત અને બુદ્ધિમાન' ગણાવે છે. ગાંધીજી કહે છે : 'એમને ન્યાયનો અધિકાર છે.' ગાંધીજી કહે છે કે 'આ રાજકીય અધિકારોની વાત નથી, સવાલ જમીનની માલિકીનો છે, 'ઈશ્વરે બનાવેલી આ ધરતી પર દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્વાધીનતા, સ્વમાન અને માણસને શોભે એવું જીવન જીવવામાં એમની સામે કોઈ પ્રતિબંધ નથી.' રાજકીય અધિકારોની વાત ન હોવા છતાં, તમે નોંધો છો કે પહેલી વાર એમણે આ ભાષણમાં 'સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ', 'સ્વશાસન' વગેરે અવધારણાઓનો આફ્રિકીઓના સંદર્ભમાં પ્રયોગ કર્યો. આગળ જતાં આ અવધારણાઓ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં પણ સ્થાયિત્વ પામી!

તમારો ખરેખર તો આભાર માનવો જોઈએ કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિ જોઈને ગાંધીજીના વિચારોમાં ધરમૂળથી પરિવર્તન આવ્યું, તેના તરફ ધ્યાન દોર્યું છે. એમનું સપનું હતું વિવિધ જાતિઓનો એ દેશ 'મિશ્રધનુષી રાષ્ટ્ર' બને. અને આજનું દક્ષિણ આફ્રિકા એ જ ધ્યેયને સામે રાખીને કામ કરે છે! આ છે ગાંધી, જે આગળ જતાં મહાત્મા બને છે!

આમ છતાં, તમે કહો છો કે એમને જલમાં આફ્રિકીઓના અનુભવ થયા, તે સિવાય જલની બહાર આફ્રિકીઓ સાથેના એમના સંબંધો નજીવા રહ્યા. માત્ર ત્રણ આફ્રિકીઓ સાથે એમનો સંપર્ક હતો. એમાંથી બે આઈઝેક અને જેકબ તો ટોલ્સટોય ફાર્મમાં શ્રમિક તરીકે કામ કરતા હતા. ત્રીજું નામ દક્ષિણ આફ્રિકાના ઈતિહાસમાં મહત્ત્વનું છે, અને એ ગાંધીજીના આશ્રમની નજીક જ રહેતા હતા. એ હતા, જહોન લંગાલિબલેલે ડૂબે. એ ભણેલાગણેલા પ્રિસ્ત્રી જુલુ હતા. ૧૯૦૦ની સાલમાં એમને ગાંધીજીની નાતાલ ઈંડિયન કોંગ્રેસને આદર્શ માનીને નાતાલ નેટિવ કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી હતી. તે પછી આ સંગઠનનું નામ સાઉથ આફ્રિકન નેટિવ કોંગ્રેસ થયું અને છેવટે એનું જ રંગભેદી શાસન સામે સંઘર્ષ કરનાર આજના શાસક પક્ષ આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસમાં રૂપાંતર થયું. ગાંધી અને ડૂબે મળ્યા? તમે કહો છો કે બહુ મળતા હોય એવા પુરાવા નથી! એ જ દુ:ખ છે, તમારું. તમે ડૂબેની ૮૦ વર્ષની પુત્રી લુલૂ ડૂબેને મળ્યા છો અને એ કહે છે કે એ બન્ને મિત્રો હતા. તમે કહો છો કે પુત્રીએ માત્ર આ વાત સાંભળી છે, એ એમની મિત્રતાની સાક્ષી નથી. એનો જન્મ ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકા છોડ્યું તે પછી સોળ વર્ષે થયો તમે ઈલાબહેન ગાંધીને મળ્યા છો. ઈલાબહેને તમને કહ્યું કે બન્ને પોતપોતાના લોકોના ગૌરવ માટે ચિંતિત હતા. પણ તમે કહો છો કે ઈલાબહેન ફિનિક્સ આશ્રમમાં જ મોટાં થયાં પણ ગાંધીજીની હત્યા થઈ ત્યારે એમની ઉંમર માત્ર આઠ વર્ષની હતી. આમ બે કુટુંબીઓની વાત માનવા તમે તૈયાર નથી!, ભાઈ, દરેક વસ્તુ વિખિત રૂપમાં જ હોવી જોઈએ? આ તો તમારું કાનૂનબાજ ભિજું છે! તમે કહો છો કે બન્ને અવારનવાર મળતા હોય એવા પુરાવા નથી મળતા ... તે પછી એ પણ કહો છો કે ડૂબેનું અખબાર થોડા વખત માટે ગાંધીજીના આશ્રમમાં છપાતું. અમારે શું સમજવું? એમ કે, બન્ને મળતા નહોતા પણ સંપર્કમાં હતા! વિચિત્ર વાત છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ઈતિહાસમાં આજે પણ ગાંધી, ડૂબે અને ઈસાઈયા શેન્બેની ત્રિપુટીને આફ્રિકી જાગૃતિના સ્રોત માનવામાં આવે છે. તમે ઈનાન્ડા પ્રાંતની મુલાકાત લીધી ત્યારે તમને ડૂબે અને ગાંધીનાં બેનર્સ જોઈને લાગ્યું કે આ એકતા પોકળ છે. કારણ? ક્યાં ય લખ્યું નથી. માત્ર વ્યવસ્થિત રીતે ઘડી કાઢેલી દંતકથાઓ છે. વાહ, કહેવું પડે!

દક્ષિણ આફ્રિકાની વાત આવે અને નેલસન મંડેલાનું નામ ન આવે તે બને જ નહીં. મંડેલા ઈન્ડિયનોનો સત્યાગ્રહ જોઈને પ્રભાવિત થયા હતા. મણિલાલ ગાંધીને પણ મળ્યા હતા. સમગ્ર જનતાને સાંકળી લેવાના ગાંધી-આદર્શનો એમને સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ આંદોલન હંમેશાં અહિંસક જ હોવું જોઈએ એ માનવા તૈયાર નહોતા. એમને તે પછી આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસની સશસ્ત્ર પાંખ પણ બનાવી. પરંતુ, ૨૭ વર્ષના કારાવાસ પછી બહાર આવ્યા ત્યારે એમણે ગોરાઓ પ્રત્યે ટ્રેપ ન ફેલાવ્યો અને એ જ મેઘધનુષી રાષ્ટ્રના નિર્માણ માટે હાકલ કરી. તમે પણ પ્રકરણનું સમાપન કરતાં કબૂલ કરો છો કે મંડેલા સાધન અને સાધ્યની બાબતમાં ગાંધીજી જેટલા યુસ્ત નહોતા તેમ છતાં ગાંધીજીએ જે દેશને થોડા વખત માટે પોતાનો માન્યો, તેના એ જનક હતા એવું નેલસન મંડેલાએ પોતે જ સ્વીકાર્યું છે અને ગાંધીને આવું સર્ટીફિકેટ આપવાની યોગ્યતા મંડેલાથી વધારે બીજા કોઈમાં નથી!

ચાલો, મજા આવી. આવતા અઠવાડિયે 'અપર હાઉસ'. ત્યાં સુધી રજા લઉં.

તમારા ક્ષેમકુશળ ઈચ્છું છું.
વિખિતંગ
દીપક ધોળકિયા
(4)

16/07/2011
પ્રિય ભાઈ જોસેફ લેવિવેલ્ડ,
આ અઠવાડિયે હું તમારા પુસ્તકના ચોથા પ્રકરણ Upper House વિશે ચર્ચા કરવા માગું છું. મેં કહ્યું જ છે કે તમારા પુસ્તકને પ્રસિદ્ધિ અપાવનાર ઘટકોમાં આ પ્રકરણ પણ છે. મૂળ મુદ્દા પર આવું તે પહેલાં તમે જે બેંકગ્રાઉંડ આપ્યું છે તેના પર નજર નાખી લઉં, જેથી, તમે કહી શકો કે હું બરાબર સમજ્યો છું કે નહીં. તમને મારી અધૂરી સમજને કારણે કોઈ રીતે અન્યાય ન થાય એવી મારી ભાવના છે.

૧૯૦૬ માં ગાંધીજી નાતાલમાં ફિનિક્સ આશ્રમ છોડીને ટ્રાન્સવાલના જોહાનિસબર્ગમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા હતા. ટ્રાન્સવાલમાં જ ગાંધીજીએ જબ્બરદસ્ત કૂચનું આયોજન કર્યું હતું અને ત્યાં જ સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો. પરંતુ, હમાણાં એની વિગતોમાં નહીં ઊતરું, કારણ કે પાંચમા (અને પુસ્તકના પ્રથમ ખંડના છેલ્લા) પ્રકરણમાં આપણે એના પર

વિગતે ચર્ચા કરવાના જ છીએ. અત્યારે એટલું નોંધીએ કે ગાંધીજીનું કુટુંબ - કસ્તૂરબા, દીકરાઓ, ભત્રીજાઓ વગેરે નાતાલમાં જ રહ્યાં.

તમે લખો છો કે નાતાલમાં બ્રિટિશ મૂળના ગોરાઓની હકુમત હતી, જ્યારે ટ્રાન્સવાલ ડચ એટલે કે બોઅરો(આફ્રિકાનર્સ)ના હાથમાં હતું. ઐંગ્લો-બોઅર યુદ્ધમાં બંને પક્ષો સામસામે હોવા છતાં હિન્દીઓને અધિકારો ન આપવા બાબતમાં બંને વચ્ચે કશો મતભેદ નહોતો! તમારું માનવું છે કે મોહનદાસ ગાંધીની ગેરહાજરી દરમિયાન હિન્દીઓનો કોઈ નેતા નહોતો અને હકુમતે એમના હકો પર મોટી તરાપ મારવાની તૈયારી કરી લીધી હતી. આમ છતાં ગાંધીજી એ બાબતમાં ગંભીર નહોતા.

તમે એક સારા વકીલ જેમ ઘણી વાતો જોડી શકો છો. દાખલા તરીકે, તમે કહો છો કે નાતાલથી દૂર રહેવાનું કારણ એ કે ગાંધીજી માટે 'કુટુંબ' શબ્દનો અર્થ, પોતાનાં પત્ની-બાળકો કે ભાઈ ભાંડુઓ, એવો નહોતો રહ્યો. હિન્દુસ્તાનથી એમના ભાઈ લક્ષ્મીદાસ ગાંધીએ એમને પૈસા મોકલવા લખ્યું તો ગાંધીજીએ

સર્જક જાગ્રત ન રહે તો ગઝલ મનોરંજનમાં સરી પડે : મધુમતી મહેતા

ઉત્તર ઈંગ્લેન્ડના શિપલીમાં ભરાયો કવિ દરબાર : ડાબેથી, સિરાજ પગુથન્વી, અહમદ 'ગુલ', અદમ ટંકારવી, ફારુક ઘાંચી 'બાબુલ', મહેમાન સાહિત્યકાર અનિલ જોશી તેમ જ અમેરિકાનાં શિકાગોસ્થિત કવયિત્રી મધુમતી મહેતા

ઓગસ્ટના બીજા પખવાડિયા દરમિયાન, ચોક્કશર પરગણાના શિપલી ખાતે ગઝલ અને કવિતાની આંતરિક ગોષ્ઠિ અનાયાસે જ યોજાઈ ગઈ. આ ગઝલગોષ્ઠિમાં, તાજેતરમાં જ જામને 'કલાપી અવોર્ડ' એનાયત થયો છે, તે અદમ ટંકારવી, શિકાગોથી ખાસ મહેમાન બનેલાં જાણીતાં કવયિત્રી મધુમતી મહેતા, કવિ અનિલ જોશી, શાયર અહમદ 'ગુલ', સિરાજ પટેલ તથા અસ્મા અને ફારુક ઘાંચીએ ખાસ હાજરી આપી હતી.

આ પ્રસંગે કલાપી અવોર્ડ વિજેતા અદમ ટંકારવીનું મધુમતી મહેતાના હસ્તે ખાસ સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે કવિ અનિલ જોશીએ અદમ ટંકારવીની કવિ પ્રતિભાને બિરદાવતાં કહ્યું હતું કે 'અદમને ગઝલના ક્ષેત્રમાં પોતાની આગવી મુદ્રા ઊભી કરી છે. સાચી કવિતા સ્વયં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે.' અદમમાં સેન્સ ઓફ હ્યુમરની સાથે કવિતાની આરાધનાની શમા પણ જલે છે. મધુમતી મહેતાએ પણ પોતાનું વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું કે ગઝલનું કાવ્યસ્વરૂપ લપસાણું છે. સર્જક જો જાગ્રત ન રહે તો ગઝલ નર્ચા મનોરંજનમાં સરી પડે છે.

બ્રિટનના જાણીતા શાયરો અહમદ 'ગુલ' અને સિરાજ પટેલે પોતાની ગઝલોનું ભાવવાહી પઠન કર્યું હતું. ફારુક ઘાંચી 'બાબુલે' પણ પોતાની આગવી શૈલીમાં ગઝલો સંભળાવી. મધુમતીમહેતે એમની નવી ગઝલો સંભળાવીને હવામાં તાજગી લાવી દીધી. અદમ ટંકારવીએ બહુ સૂચક મુદ્દો કહ્યો કે ગઝલનો મિજાજ સમજવો જોઈએ. છેવટે અદમ ટંકારવીએ પોતાની યુનંદી ગઝલો સંભળાવીને હવા બાંધી દીધી.

આટલું સુંદર આયોજન કરવા માટે અસ્માબહેન અને ફારુકભાઈનો આભાર માનીને સહુ વિખેરાઈ ગયા પણ એક યાદગાર મહેફિલ આપતા ગયા.

(સદ્ભાવ : "જન્મભૂમિ પ્રવાસી", ૨૮.૦૮.૨૦૧૧, પાન 6)

જવાબ આપ્યો કે તેઓ કુટુંબમાં માનવમાત્રને ગણે છે અને એમની જે કઈ કમાણી છે તે સાર્વજનિક કાર્યોમાં વપરાય છે. આમ એમણે પૈસા મોકલવાનું પણ બંધ કરી દીધું હતું.

અહીં ગાંધીજી જે મિત્રો સાથે રહ્યા તેમાં હિન્દુસ્તાની કોઈ નહોતા. ગાંધીજી એમને 'મારું કુટુંબ' કહે છે! ગાંધીજી પોતાના કુટુંબથી એટલા દૂર જવા માગતા હતા કે એમના મિત્ર પોલાક પરણીને આવ્યા તો સપત્નીક એક જ ઘરમાં ગાંધીજી સાથે રહ્યા, પરંતુ, એમના પુત્ર હરિલાલ આવ્યા તો ગાંધીજીએ એમને ફસ્તૂરબા પાસે નાતાલ મોકલી દીધા. પોલાકને બાળક થયું તે પછી અગવડ વધી જતાં ગાંધીજી બીજા મકાનમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા. આ મકાનમાં એમના સાથી હતા, હર્મન કેલનબેક (આ નામનો મૂળ ઉચ્ચાર તો 'કાલેનબાપ્પ' કે એવો કઈક હોવો જોઈએ પણ ગાંધી-સાહિત્યમાં એમનું નામ મેં 'કેલનબેક' વાંચ્યું હોવાથી ગૂંચવાડો ન વધે એટલા માટે હું પ્રચલિત ઉચ્ચારને વળગી રહીશ). કેલનબેક યદુદી હતા અને એમનો પરિવાર પણ શ્રીમંત હતા. પોતે એક કાબેલ આર્કિટેક્ટ હતા એટલે કમાણી પણ સારી હતી. ફસરતબાજ હતા એટલે શરીર પણ કસાયેલું હતું. બીજી બાજુ ગાંધીજી નબળા. કેલનબેકના શરીરસૌષ્ઠ્યને એ આદર્શ માનતા હતા. ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવ્યા તે પછી કેલનબેક પોતાનું કામકાજ છોડી દીધું અને ટોલ્સટોયના ગાંધીમાન્ય આદર્શ પ્રમાણે શારીરિક શ્રમનું જીવન સ્વીકારી લીધું.

કેલનબેક મૂળ તો પ્રયોગવીર હતા. એટલે એમનો મૂડ હોય ત્યાં સુધી એક કામ કરતા અને પછી બીજી ધૂન ચડે તો એની પાછળ મંડી પડતા. આમાં જ એ ગાંધીજીની અસર હેઠળ આવ્યા અને ટોલ્સટોય આશ્રમ બનાવવામાં એમની સાથે રહીને કામ કર્યું. લેલિવેલ્ડભાઈ, તમે એમના આ સ્વભાવ પર પણ જરા ઊંડાણથી પ્રકાશ પાડ્યો હોત તો સારું થાત. એમનો એક પ્રસંગ કહું. ગાંધીજીની અહિંસાના એ ખરા સમર્થક હતા અને એમાં એક વાર તો ગાંધીજી કરતાં પણ આગળ નીકળી ગયા. નિર્ભયતા એટલે શું? એમણે એક વાર સાપ પાળ્યો! ગાંધીજીએ એને છોડી મૂકવા કહ્યું તો કેલનબેકે દલીલ કરી કે આપણે અહિંસક હોઈએ તો બધાં પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રી કરવી જોઈએ. ગાંધીજીએ કહ્યું કે આ મૈત્રી નથી. તમારી સાથે રહેવું એ સાપનો સ્વભાવ નથી. એ જંગલનો જીવ છે અને એના જીવનમાં તમે આડે આવો એ અહિંસા ન કહેવાય. તે પછી કેલનબેકે સાપને છોડી દીધો. આ ઘટના કાકાસાહેબ કાલેલકરે લખેલી નાની પુસ્તિકા 'બાપુની ઝાંખી'માં છે, અત્યારે તો હું માત્ર મારી યાદદાસ્તને આધારે લખું છું એટલે કઈ સમજદાર પણ હોઈ શકે છે. તમને રસ પડે તો મૂળ પુસ્તિકામાંથી આ ઘટના વાંચી લેશો.

તમે ગાંધીનગરમાં ગાંધી-વિવેચક ત્રિદીપ સુહદને મળ્યા. એમણે ગાંધીજી અને કેલનબેક માટે 'Couple' શબ્દ વાપર્યો. તમે આના પર ટિપ્પણી કરો છો કે 'જે બહુ જ દેખીતું હતું તે તારણ કાઢવાની આ સૌથી વધારે ધારદાર રીત હતી' ભલે. હવે તમે કેલનબેક ભારત આવ્યા ત્યારે મહાદેવભાઈ દેસાઈએ લખેલા એક લેખને આધારે કેલનબેકનું કથન પણ જોડો છો કે બન્ને 'લગભગ એક જ પલંગમાં' સાથે રહેતા હતા. કેલનબેકના કહેવાથી ગાંધીજીએ એમની બધી 'લૉજિકલ અને ચાર્મિંગ લવ નોટ્સ'નો નાશ કર્યો, એમ જણાવીને તમે ઉમેરો છો કે આ નોટ્સ આજે પણ નેશનલ આર્કાઈવ્ઝ ઓફ ઈન્ડિયામાં ઉપલબ્ધ છે, કારણ કે કેલનબેકના વંશજોએ દાયકાઓ પછી એ પત્રો પ્રગટ કર્યાં. હવે તમે જ કહો કે કેલનબેક પોતે ગાંધીજીને નોટ્સનો નાશ કરવાનું કહે છે અને પોતે સાચવી રાખે છે! તમારી બાજુ-નજરમાંથી કઈક છૂટી તો નથી ગયું ને? આ સ્પષ્ટ વિરોધાભાસનું અર્થઘટન કરવા માટે તમને કઈ સામગ્રી ન મળી?

હવે તમે બીજા એક 'આદરણીય ગાંધી-વિવેચક' જેમ્સ ડી. હન્ટને ટાંકો છો. આ વિદ્વાન ગાંધી-કેલનબેક સંબંધોનું નિરૂપણ કરનાં Homo-erotic શબ્દ વાપરે છે અને કહે છે કે એ સંબંધો Homo Sexual તો નહોતા જ. બન્ને શબ્દ વચ્ચેનું અંતર તમે જ સ્પષ્ટ કરો છો કે આ વિદ્વાન આ શબ્દ વાપરેને એટલું જ દેખાડવા માગે છે કે બન્ને વચ્ચે જોરદાર પરસ્પર આકર્ષણ હતું, તેથી વિશેષ કશું જ નહીં! તમે હન્ટનું આ કથન વેબરના પુસ્તક Gandhi as Disciple and

Mentor(ગાંધી શિષ્ય અને ગુરુ તરીકે)માંથી લીધું છે. તમને આ શીર્ષકમાંથી જ સમજાઈ જતું જોઈતું હતું કે બન્ને વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ હતો અને ભાવનાત્મક સ્તરે અતૂટ અભિવ્રતા હતી. આમ છતાં તમે નિરાધાર અફવાઓનો આશરો લેવાનું પસંદ કરો છો કે દક્ષિણ આફ્રિકાના એ વખતના નાના હિન્દુસ્તાની સમાજમાં એ વાત ચચાને ચાકડે ચડેલી હતી કે મોહનદાસ પત્નીને છોડીને એક પુરુષ સાથે રહેવા ગયા ...! આના માટે કઈ સંદર્ભ ટાંક્યો હોત તો સારું થયું હોત. કઈ નહીં તો તમારી વિશ્વસનીયતા વધી હોત.

આમાંથી એક જ વાત દેખાય છે કે બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લેનારા ગાંધીને ૩૭-૩૮ની વયે સેક્સી અર્થ નીકળે એવી મજાક-મશ્કરી કરવામાં કઈ બાધ નહોતો. આપણી સમક્ષ ગાંધીજીનું જે ચિત્ર આવે છે તે એટલું બધું ગંભીર છે કે આપણે એ ન માની શકીએ કે ગાંધીજી સ્વભાવે એટલા ગંભીર નહોતા. 'મહાત્મા' તરીકે પણ જે માણસ ગંભીર ન હોય તે માત્ર મોહનદાસ તરીકે કેમ ગંભીર હોય? મહાદેવભાઈએ ગાંધીના હળવા સુરમાં જે વાત વર્ષો પછી લખી તે ગંભીર અર્થમાં શું છે તે હન્ટે દેખાડ્યું છે. કેલનબેકને લખેલા એક પત્રમાં ગાંધીજી કહે છે કે મેં તમારું પોર્ટ્રેટ રાખ્યું છે, જે મારા પલંગની બરાબર સામે છે. આમાં ગાંધીજી 'રૂ અને વૈસેલિન'ના ઉપયોગને પણ 'સતત યાદ' આપનારી વસ્તુઓ તરીકે રજૂ કરે છે! કબૂલ કે આ દ્વિઅર્થી છે. ગાંધીજી કહે છે કે 'તમે મારા દેહનો કબજો લઈ લીધો છે. આ કિત્તાખોરીથી લાદેલી ગુલામી સિવાય બીજું કશું નથી'. આ પણ દ્વિઅર્થી છે, કબૂલ. સવાલ એ છે કે તમે શું કહો છો? તમે કહો છો કે લંડનની હોટેલના રૂમમાં વૈસેલિનની ઉપસ્થિતિ ગાંધીજીને નિયમિત રીતે એનિમા લેવો પડતો હતો એ સ્થિતિની સૂચક હોઈ શકે છે! તમે જાણો છો કે આનો જ ઉપયોગ ગાંધીજીએ વિનોદભાવે કર્યો છે. તમે જાણે અમુક અર્થઘટન કરવા લાચાર હો તેમ અમને પૂછો છો કે 'દેહનો કબજો' શબ્દોનો સામાન્યપણે શો અર્થ થાય? તમે જ કહો કે શબ્દોનો અર્થ માણસના મૂડ પર આધાર રાખે છે કે નહીં? હળવી રીતે જ કહ્યું હોય તેનો અર્થ પણ, તમે સૂચવવા માગો છો એવો જ નીકળે એવું નથી. એટલે જ તમે 'સામાન્યપણે' કહીને અમને તમારા પક્ષમાં લેવા માગો છો!

લેલિવેલ્ડભાઈ, તમે વિવાદ તો ઊભો કર્યો પણ તમે પોતે જ નથી માનતા કે ગાંધી-કેલનબેક સંબંધોમાં કશું અજૂગનું હતું! આવો, હું શું સમજ્યો છું તે જોઈએ. કેલનબેક ગાંધીજીને ગુરુ માનતા હતા, જ્યારે ગાંધીજી એમને એમની ટોલ્સટોય ફાર્મની પ્રવૃત્તિઓ માટે અનિવાર્ય અને 'એક મન, એક પ્રાણ' માનતા હતા. એમણે કેલનબેક સાથે ૨૮ જાન્યુઆરી ૧૯૧૧ના રોજ એક સમજૂતી માટેનો મુસદ્દો બનાવ્યો. એમાં ગાંધીજી પોતાને 'અપર હાઉસ' કહે છે અને કેલનબેક 'લોઅર હાઉસ' છે! તમે કહો છો કે આ 'દેખાવમાં ગંભીર' (mock serious) ડ્રાફ્ટ હતો. તમારું કહેવું છે કે ગાંધીજી બન્નેમાં wittier (વધારે વિનોદી) હતા એટલે 'અપર હાઉસ-લોઅર હાઉસ' જેવી સંસદીય શબ્દજળ એમણે જ વાણી હોવી જોઈએ. લોઅર હાઉસ એટલે શરીર અને અપર હાઉસ એટલે મગજ. કેલનબેક લોઅર હાઉસ છે એટલે આશ્રમની વ્યવસ્થા સંભાળે અને એમાં એમને બધી છૂટ. પોતે અપર હાઉસ, એટલે યોજનાઓ ઘડવાનું કામ એમનું. ખર્ચ કેલનબેક કરે પણ ખર્ચ વધારે પડતો થતો જણાય તો એને મંજૂર ન રાખવાનો અધિકાર અપર હાઉસ પાસે અને આશ્રમના નિયમો શા હોય તે નક્કી કરવાનું કામ અપર હાઉસનું! આ વિશુદ્ધ ટીખળ છે અને તમે પણ એ વાત સમજો છો. અપર હાઉસ અને લોઅર હાઉસના જે કામૂક અર્થ થાય તેને પણ તમે આ રીતે નકારી કાઢો છો! એટલે જ હું કહું છું કે તમે પોતે પણ નથી માનતા કે ગાંધી-કેલનબેક સંબંધોમાં કઈ અજૂગનું હતું. વળી તમે વિનોદવૃત્તિ એકતરફી હોવાનું પણ કહો છો. એ વાતની તમે નોંધ લીધી છે કે કેલનબેકે પોતે કદી પણ 'અપર હાઉસ - લોઅર હાઉસ' જેવા શબ્દો નથી વાપર્યાં. એમણે પત્રમાં કે પોતાની ડાયરી કે નોટ્સમાં 'મિ. ગાંધી' તરીકે જ ગાંધીજીને આદરપૂર્વક ઓળખાવ્યા છે.

ગાંધી-કેલનબેક સંબંધો પ્રત્યે આના પછી તમે વધારે પ્રામાણિક બનીને લખો છો. પત્ર બહુ લાંબો થવાને કારણે આ પ્રકરણની બીજી નોંધપાત્ર વાતો

છોડી દઉં છું. મારે માત્ર તમારા 'ચર્ચાસ્પદ' મુદ્દાની જ ચર્ચા કરવી હતી. લેલિવેલ્ડભાઈ, એક વાત કહી દઉં - આપણે જે ન માનતા હોઈએ, એવું હોવાના સંકેત આપીએ એને સાચું લખાણ ન કહેવાય. એને bad faith કહે છે.

ભલે ત્યારે ફરી મળીશું આવતા અઠવાડિયે અને આ પ્રકરણથી આગળ વધીને ટ્રાન્સવાલના સત્યાગ્રહની કથા પાંચમા પ્રકરણમાં જોઈશું. મને લાગે છે કે તમે અને હું એ પ્રકરણમાં સંમત થયું કે ગાંધીના મનોગર્ભમાં એ સત્યાગ્રહ સાથે મહાત્માના ભુણનું સર્જન થઈ ચૂક્યું હતું. બસ, તે પછી તો એ ભારત પાછા આવી ગયા અને એ કથા તો તમારા પુસ્તકના બીજા ખંડમાં આપણને લઈ જશે.

તમારી કૃપાળતા ઇચ્છું છું.

લિખિતગ
દીપક ધોળકિયા

(5)

24/07/2011

પ્રિય ભાઈ જોસેફ લેલિવેલ્ડ,

(તા. ક. તમને નવાઈ લાગશે કે આ 'તા.ક.' શું છે! તા. ક. એટલે 'તાજ કલમ'; અંગ્રેજીમાં તમે પોસ્ટ સ્ક્રિપ્ટ કહો તે જ. પણ એ તો પત્રના અંતે હોય! પણ મને un-ortodox રીતો પસંદ છે એટલે આજે હું શરૂઆતમાં જ મૂકું છું. આમ પણ આખો પત્ર લખી લીધા પછી જ લખું છું ને! પણ મૂળ કારણ એ કે હું એક દિવસ મોડો છું. એક તો, ટાણે જ ઈન્ટરનેટ દુર્ગો દીધો. ઈન્ટરનેટના ઉપયોગમાં અમે દુનિયામાં ચોથા નંબરે છીએ પણ સર્વિસની વાત કરો તો ક્યાં નંબર આવતો હશે એ ખબર નથી. આ વિલંબને કારણે આખા પત્ર પર ફરી નજર નાખવાની તક મળી. મજા ન આવી. આમાં મહત્ત્વની ઘટના છે અને એનું વર્ણન છોડી દઉં તો કઈ જ ન બચે. અને એ લેવા જાઉં તો લામ્બું થઈ જાય. અંતે મોહનદાસને મહાત્મા બનાવનાર, જનતાના નેતા બનાવનાર ઘટનાનું તમારી દૃષ્ટિએ કઈક વર્ણન આપવું જ જોઈએ એમ વિચારીને આખો પત્ર ફરી તૈયાર કર્યો. વળી આમાં તમારી નેગેટિવ ખાણખોદ પણ ઓછી છે અને હકારત્મક ઘણું છે. મને પણ એ સત્યાગ્રહની વાત તમને જ ફરી કહેવાની મજા આવી. પરંતુ આ કારણે પત્ર વધારે લાંબો થયો છે. મને ખાતરી છે કે તમે એક બેઠકે કદાચ નહીં વાંચો. મને પણ ઉતાવળ નથી. વાંચી લો ત્યારે જરૂર જાણ કરશો. બસ. આટલું આ unorthodox 'તા. ક.'માં. હવે નિયમિત પત્ર આગળ વાંચો.)

આજે આપણે તમારા પુસ્તકના પાંચમા અને પહેલા ભાગના છેલ્લા પ્રકરણ Leading the Indentured (ગિરમીટિયાઓની નેતાગીરી) વિશે ચર્ચા કરીશું. તે પછી તમને હું એક અઠવાડિયાનો બ્રેક આપીશ. કઈક નાનીમોટી વાત કરીશ (જે ખરેખર નાની જ હશે!) અને ફરી તમારી સાથે બીજા ભાગ વિશે પત્રવ્યવહાર શરૂ કરીશ.

આ પ્રકરણ સાથે ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના જીવન પર પરદો પડે છે અને તે પછી બીજા ભાગમાં એમનો 'ભારત સાથેનો સંઘર્ષ' શરૂ થાય છે. પાંચમા પ્રકરણનો વિષય આ કારણસર મહત્ત્વનો બની રહે છે.

તમે અમુક સ્વભાવજન્ય વાંકદખાપાણું તો અહીં પણ કર્યું જ છે, પરંતુ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મોટા ભાગે તમે ગાંધીજીએ ૧૯૧૩માં કરેલા સત્યાગ્રહને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈ શક્યા છો. પ્રકરણની શરૂઆતમાં જ તમે કહો છો તે સાચું છે કે ૧૯૧૩નો સત્યાગ્રહ ગાંધીના જીવનમાં એક મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન છે અને એને સાવ નજીવું ગણીને અવગણી ન શકાય, કારણ કે આ આંદોલન ગાંધીના ભવિષ્યના રાજકીય કાર્યકલાપનું મોડેલ બન્યું. એ આંદોલન ન થયું હોત તો ગાંધીજી અહીં ભારતમાં જનસમુદાયની નેતાગીરી ન સંભાળી શક્યા હોત.

આમ તમે આ સત્યાગ્રહને ગાંધીજીના રાજકીય જીવનના પાયારૂપ ગણો છો. આ તમારો નિષ્કર્ષ મૌલિક ન હોવા છતાં સાચો છે. તમે અહીં દક્ષિણ આફ્રિકાની એ વખતની સ્થિતિ તરફ ધ્યાન દોરતાં કહો છો કે એ વર્ષ દેશના ઈતિહાસમાં હિન્દીઓની કૂચ માટે જાણીતું નથી. ઍંગ્લો-બોઅર યુદ્ધ પછી બોઅર (મૂળ ડચ અને આફ્રિકાનર તરીકે ઓળખાતી પ્રજા) જનરલોમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં એમના સ્થાન અંગે વિખવાદ થયો. જનરલ સ્મટ્સ અને એમના

વડા પ્રધાન લૂઈસ બોથાએ કહેવાતા 'સમાધાન'નો માર્ગ લીધો અને સ્વોગન આપ્યું: South Africa First. એમનો ઉદ્દેશ તો એમ જ કહેવાનો હતો કે આફ્રિકાનર્સ ફર્સ્ટ. એમના વિરોધીઓ જાતિગત ભેદભાવને વધારે સતેજ બનાવવાની હિમાયત કરતા હતા. એ લોકો 'નેશનલિસ્ટ' તરીકે પોતાને ઓળખાવતા. આખો ઈતિહાસ જોઈએ તો અંતે રંગભેદી શાસન આવ્યું તે પણ આ જ લોકોને કારણે. આમ, બે વ્હાઈટ જૂથો વચ્ચેનો વિખવાદ એ વખતે મહત્ત્વનો હતો.

હવે તમે રંગમાં આવ્યા! ૧૯૧૩નો સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે શૂન્યાવકાશ હતો એમ ગાંધી કહે છે તે સાચું નથી. ગાંધીએ બે ગોરા પક્ષો વચ્ચેના વિખવાદની એમના અખબાર "ઈડિયન ઓપીનિયન"માં લાંબો લેખ લખીને નોંધ પણ લીધી હતી, પરંતુ હિન્દી સવાલ પર એની શી અસર પડી તે દેખાડવામાં ગાંધી નિષ્ફળ રહે છે. હવે, તમે દૂધમાંથી પોરા કાઢવાની તમારી ટેવને કારણે ગાંધીને ખોટો ઠરાવવા એટલા ઊંડા ઊતરો છો કે સામાન્ય માણસની ધીરજ ન રહે. બીજા લેખકોએ ગાંધીએ જે કહ્યું તે સાચું માની લીધું એનું તમને દુ:ખ પણ છે! પરંતુ, તમે ભૂલી જાઓ છો કે મૂળ સવાલ હિન્દીઓની સ્થિતિ અને ગાંધીની ભૂમિકાનો છે એટલે તમે જે ઝીણું કાંતો છો તે જ અર્થ વગરનું છે.

અંતે તો તમે લાઈન પર આવી જાઓ છો અને કહો છો કે આ ગાળા દરમિયાન ગાંધીજીએ હિન્દીઓ પરના ત્રણ પૌંડના માથાવેરા સામે પ્રધાનો અને પાલમિન્ટના સભ્યો પર પત્રો અને તારો દ્વારા દબાણ શરૂ કરી દીધું હતું અને સત્યાગ્રહની ચેતવણીઓ આપી દીધી હતી. બીજા લેખકો આ એકશન પર ધ્યાન આપે છે, તમે પણ કાન પકડો છો પણ, હાથ ધુમાવીને.

એ જ અરસામાં કેપ પ્રાંતની એક અદાલતે એવો ચુકાદો આપ્યો કે હિન્દીઓ ઊકળી ઊઠ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદા પ્રમાણે જજોએ અથવા યોગ્ય સરકારી અધિકારી કે પ્રિસ્તી પાટરીએ કરાવેલાં લગ્નો જ માન્ય ગણાય. આનો અર્થ એ થયો કે હિન્દુઓ, મુસ્લિમો અને પારસીઓ લગ્ન વિના જ કોઈ સ્ત્રી સાથે રહેતા હતા અને એમનાં બાળકો ગેરકાનૂની હતાં. એમની પત્નીઓ એમની રખાત માત્ર હતી. સ્ત્રીઓ પણ રાણગંડી બની. કસ્તૂરબાને ગાંધીજીએ આ ચુકાદાનો અર્થ સમજાવ્યો. કસ્તૂરબા પણ લડવા તૈયાર થઈ ગયાં અને ધરપકડ વહોરી લીધી. તરત જ ગાંધીજીએ બીજા ચાળીસ ગૃહિણીઓની ટુકડી તૈયાર કરી લીધી. એમણે ગૃહ પ્રધાનને પત્ર લખીને વિરોધ નોંધાવ્યો.

અહીં તમે અનુમાન કરો છો કે યુવાન મોહનદાસ લંડનમાં બેરિસ્ટરીનું ભણવા ગયો ત્યારે ત્યાં સ્ત્રીઓને મતાધિકાર માટેના આંદોલનમાં જોઈ હતી એટલે એમને દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ સ્ત્રીઓ ભાગ લે તેનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું હોવું જોઈએ. આ જ અરસામાં ગાંધીજીએ ફેલનબેકને પત્ર લખીને કહ્યું કે તેઓ ગિરમીટિયાઓ માટે 'કઈક' કરવા માગે છે, એમણે લખ્યું કે પોતે મનમાં કાર્યક્રમ તૈયાર કરી લીધો છે પણ એ વખતે વિગતવાર લખી શકે એમ નથી. આ 'કઈક'નો એમણે ખુલાસો ન કર્યો. તમે પૂછો છો કે તેઓ ગિરમીટિયાઓ માટે કઈક કરવા માગતા હતા કે ગિરમીટિયાઓ સાથે? આનો જવાબ તો ઈતિહાસે જ આપી દીધો છે! આમ છતાં તમને ૧૯૧૩ના સત્યાગ્રહ માટેના પ્રચાર દરમિયાન ગિરમીટિયાઓ બાબતમાં માત્ર આ એક જ વાક્ય મળે છે, અને તમે કહો છો કે પંદર વર્ષ પછી ગાંધીજીએ એવી રીતે લખ્યું છે કે એ બધું ગાંધીજીએ વિચાર્યું તે પ્રમાણે જ હતું. એમણે લખ્યું કે આ લગ્ન સંબંધી જજમેન્ટ પછી ગિરમીટિયાઓને સામેલ કરવાના દરવાજા ખૂલી ગયા. પરંતુ તમારું કહેવું છે કે પહેલાં માથાવેરા સામેના આંદોલનમાં પડવાનું એ ટાળતા રહ્યા હતા એ વાત તો ખાઈ જ ગયા છે! ના. તમે જે લખો છો તેમાંથી જ પુરાવા મળે છે. એક તો સવાલ સમય અને શક્તિના યોગ્ય ઉપયોગનો હતો અને આ જ ફકરામાં તમે ગાંધીજીને ક્ષોટ કરેલા છે. એમના મનમાં જે હતું તેનો સંકેત આપ્યો પણ મનમાં શું હતું તે ન કહ્યું. તમને કેમ આવો સવાલ થયો, આટલું સ્પષ્ટ હોવા છતાં?! એમના મનમાં જે હતું તે તો ઈતિહાસ બનીને પ્રગટ થયું છે, તે પછી તમારા આવા પ્રશ્નોની કિંમત નથી રહેતી. જવા દો. તમે પબ્લિશરને નક્કી કરેલા માપદંડ પ્રમાણે લખો છો.

આમ છતાં તમારી સંપૂર્ણ ઈમાનદારી સામે હું પ્રશ્નચિહ્ન નથી મૂકવા માગતો. તમે નોંધ લીધી છે કે ગાંધીજી કહે છે કે આ વર્ગને સામેલ કરવાનો સમય પાકી ગયો હતો. આનો અર્થ તમે એ કરો છો કે એમના મનમાં આ વાત હતી. છે ને વિરોધાભાસ, તમારી ઉપર કહેલી અને અહીં કહેલી વાતમાં? ગાંધીજી લખે છે કે આ વર્ગ અશિક્ષિત હોવા છતાં સારી રીતે સ્થિતિ સમજ્યો પરંતુ કેટલા ઉત્સાહથી ભાગ લેશે તે ખબર નહોતી. તમારી વાત સાચી છે; ગાંધીજીને પોતાનો વ્યૂહ કેટલો સફળ થશે તે બાબતમાં બહુ બીક હતી. આમાં ખોટું શું છે?

૩ જુલાઈ ૧૯૧૩ના રોજ જ્ઞાનિસર્ગમાં ગોરા ખાણ કામદારોએ હડતાળ પાડી અને એ એવી હિંસાત્મક અને સફળ હતી કે સમટ્સ અને બોથા એમને મળવા ગયા અને એમની માગણીઓ માની લીધી. આ જ દિવસોમાં ગાંધીજી ગિરમીટિયાઓ વિશે 'કંઈક' કરવાનું વિચારે છે. જ્ઞાનિસર્ગમાં તમિલ નેતા તમ્બી નાયડૂને મળે છે પરંતુ શું ચર્ચા થઈ એનું રેકૉર્ડ નથી! તમે સાચું અનુમાન કર્યું છે કે એમની ચર્ચામાં ગિરમીટિયાઓને સંગઠિત કરવાનો મુદ્દો હશે, ગિરમીટિયાઓમાં તમિલોની બહુમતી હતી. અહીં ગાંધીજીની ટાઈમ સેન્સનાં વખાણ કરવાનાં રહે છે, રેકૉર્ડ નથી એવાં રોદણાં નથી રડવાનાં. તમે પુસ્તક લખો છો કે ગાંધી વિરુદ્ધ કેસ લડો છો, જે દરેક વસ્તુ વિખિત રૂપમાં જ હોવી જોઈએ? હા. કેસ જ લડો છો, પણ ગાંધીના વકીલ બનવું પડે છે. તમે ગાંધીના મનમાં શું હશે તે બહાર લાવવા વકીલની ભાષા વાપરો છો. 'સાંયોગિક પુરાવાઓ' દેખાડે છે કે સપ્ટેમ્બરમાં આંદોલન શરૂ થયું તે પહેલાંની ગાંધીની પ્રવૃત્તિઓ સાબીત કરે છે કે એમના મનમાં ઘણા વખતથી ગિરમીટિયાઓનો પ્રશ્ન હતો. નાયડૂ સાથેની મુલાકાતોને તમે આવા પુરાવા તરીકે ઓળખાવો છો. અરે ભાઈ, આવા પુરાવાની જરૂર કદાચ તમારા સિવાય કોઈને નથી.

ઑક્ટોબરની ૧૧મીએ તમ્બી નાયડૂની પત્ની સહિત ૧૧ સ્ત્રીઓએ નાતાલમાંથી પરવાના વિના ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કર્યો અને ધરપકડ વહોરી લીધી. બે દિવસમાં નાયડૂ ન્યૂ કાસલની ખાણોમાં પહોંચ્યા અને ગિરમીટિયાઓને માથાવેરા સામે હડતાળ પર જવા સમજાવ્યા. બે અઠવાડિયાં પહેલાં ગાંધીજીએ ગુલ પ્રધાનને પત્ર લખીને આની જાણ કરી દીધી હતી. ગાંધીજી શહેરમાં પહોંચે એને સિગ્નલ માનીને ખાણિયા કામદારો હડતાળ પર ઉતરી જવાના હતા. ૧૭મી ઑક્ટોબરે ગાંધીજી ન્યૂ કાસલ પહોંચ્યા અને તરત બધી જ ખાણોમાંથી કામ છોડી દેવાનું એલાન કર્યું. સ્થિતિ એવી ઊભી થઈ કે ગિરમીટિયા એટલે કે કોન્ટ્રેક્ટ મજૂરો માત્ર ખાણોમાં જ નહોતા. રોઈટર સમાચાર એજન્સીએ રિપોર્ટ મોકલ્યો કે ખાણોમાં મજૂરો નથી, હોટેલોમાં વેઈટરો નથી! એક અઠવાડિયામાં નવ કોલિયરીઓ સાવ જ અથવા અમુક અંશે બંધ થઈ ગઈ. બે હજાર મજૂરો એમના નેતાના નવા એલાનની કાગડોળે રાહ જોતા હતા.

ગાંધીજી પોતે એક શહેરથી બીજા શહેરમાં, એક મીટિંગથી બીજી મીટિંગમાં, એક રેલીમાંથી બીજી રેલી વચ્ચે વ્યસ્ત થઈ ગયા. ઉર્બનમાં એમને એમના નાતાલ ઈડિયન કોંગ્રેસના જૂના સાથીઓનો જ સામનો કરવો પડ્યો. આંદોલને ગિરમીટિયાઓને સામેલ કરવાથી જે જલદ રૂપ પકડ્યું હતું તેથી 'યુધરેલા' હિન્દીઓ ગભરાઈ ઊઠ્યા હતા અને ગાંધીજીને બરતરફ કરવા જેવો ઠરાવ પસાર કર્યો, પણ ગાંધી તો હવે જનસમુદ્રની લહેરો પર સવાર થઈ ગયો હતો. એને આવી વાંઝણી ચાલોનો વિરોધ કરવામાં સમય બગાડવાની જરૂર ન લાગી. લેલિવેલ્ડભાઈ હવે તમે સમજી ગયા હશો કે પહેલાં માથાવેરા વિરુદ્ધના આંદોલનની નેતાગીરી લેવાનું ગાંધીએ કેમ ટાળ્યું હતું. તમારા સવાલનો જવાબ મળી ગયો ને? એ જ ગાંધીએ ભારત આવીને કોંગ્રેસને પણ જનતાની વચ્ચે મૂકી દીધી, એ તો સૌ જાણે છે.

૨૬મી ઑક્ટોબરે ગાંધીજી ન્યૂ કાસલ પાછા આવે છે. ગિરમીટિયાઓમાં પ્રચાર માટે ગયેલી બધી સ્ત્રીઓને પોલીસે પકડી લીધી છે, એમને ત્રણ-ત્રણ મહિનાની સજા થઈ છે. આમાં કસ્તૂરબા પણ છે. હવે ગાંધી પૈતરો બદલે છે. ખાણિયાઓ હડતાળ પર હતા પણ ખાણ વિસ્તારોની બહાર

નહોતા આવ્યા. હવે ગાંધીજી એમને પોતપોતાનાં સ્થાન છોડીને બહાર આવવાનું એલાન કરે છે. જેલમાં પૂરો છો ને? ભલે, અમે બધા જેલમાં જવા તૈયાર છીએ. છે જેલોમાં જગ્યા?

૨૮મીથી બરસો અને પાંચસોની ટુકડીઓએ ન્યૂ કાસલથી પ્રાંતની સીમા તરફ કૂચ શરૂ કરી દીધી. બીજી નવેમ્બર સુધીમાં ૩૪ માઈલ દૂર નાતાલના રેલવે ટર્મિનસના શહેર ચાર્લ્સટાઉનમાં બે હજાર ગરીબ, દીન હીન હિન્દીઓ એકઠા થઈ ગયા.

હવે લેલિવેલ્ડભાઈ તમે જે વર્ણન આપ્યું છે તે માટે, ખરેખર, તમને સલામ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. અહીં તમે ખરા ગાંધીભક્ત સાબીત થાઓ છો. તમે "સનડે ટાઈમ્સ"ના એક રિપોર્ટરનો અહેવાલ ટાંક્યો છે. ગાંધીને આ રિપોર્ટર એક પતરાની ગંધાતી ખોલીમાં જૂએ છે. ભવિષ્યનો મહાત્મા દૂધના ઉલટાવેલા કેન પર બાંધ્યું પહેરીને બેઠો છે, એની સામે એક ટબ છે, એમાં કંઈક સૂપ જેવું છે, બીજી બાજુ, બ્રેડની ગૂણ ભરેલી છે. લશ્કરના ક્વાર્ટરમાસ્ટરની જેમ ગાંધીના હાથ અતિ ઝડપે ચાલે છે, બ્રેડ ઉપાડે છે, ત્રણ કાપલા કરે છે, અંગૂઠાથી દરેક કાપલામાં કાણું પાડે છે, એમાં ખાંડ ભરે છે અને કતારબંધ ઊભા રહેલા મજૂરોને આપતો જાય છે!

તમે લખો છો : 'આ ચિત્ર મનમાં જડાઈ જાય એવું છે'. ખરેખર આ વાંચતી વખતે મારા ગળામાં પણ ડૂમો ભરાઈ આવ્યો હતો. ગાંધી જેને પોતાના હાથે ખવડાવતો હતો એમાં ગરીબમાં ગરીબ, નીચામાં નીચી જાતના હિન્દુઓ અને થોડા મુસલમાનો પણ હતા!

પાંચમી નવેમ્બરે ગાંધીજીએ જનરલ સમટ્સને મળવા ફોન કર્યો પણ સમટ્સના પ્રાઈવેટ સેક્રેટરીએ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. બીજા જ દિવસે મળસકે ૨૦૩૭ પુરુષો, ૧૨૭ સ્ત્રીઓ અને ૫૭ બાળકોનો 'સંઘ' લઈને આ અજબગજબનો માણસ ચાર્લ્સટાઉનથી રવાના થયો. એણે બધાને કહી દીધું હતું એક આપણે દોઢસો માઈલ દૂર ટોલ્સટોય ફાર્મ જઈએ છીએ! બોર્ડર પર નાની પોલિસ ટુકડી હતી પણ ગાંધીજીના શબ્દોમાં આ 'યાત્રાળુઓ' સરહદ વટાવી ગયા. વૉક્સરસ્ટના આફ્રિકાનરોએ એમના પર ગોળીબાર કરવાની ધમકી આપી હતી, પણ શાંતિથી, કતારબંધ ચાલ્યા જતા લોકો પસાર થતા ગયા અને એ જોતા જ રહી ગયા!

તે પછી બે દિવસમાં બે વાર ગાંધીજીની ધરપકડ થઈ અને જામીન પર છોડી દેવાયા. પણ કૂચ ચાલુ રહી. હવે ત્રીજા દિવસે એમને પકડીને કોર્ટમાં હાજર કરાયા. એમની સામે ગિરમીટિયાઓને ખાણના કમ્પાઉંડ છોડવા માટે ભડકાવવા અને પ્રાંતની બહાર લઈ જવાના આરોપો હતા. ગાંધીજીએ ગુના કબૂલી લીધા! એમને નવ મહિનાની જેલની સજા થઈ. સતાવાળાઓને એમ કે આના પછી કૂચ બંધ થઈ જશે, પણ એવું ન થયું. ગિરમીટિયા હવે નેતા વિના જ આગળ વધતા ગયા અને જ્ઞાનિસર્ગથી માત્ર પચાસ માઈલ દૂર રહ્યા તે પછી જ સરકાર એમની સામુદાયિક ધરપકડોની વ્યવસ્થા કરી શકી. પોલાકે સૌને શાંતિથી પકડાઈ જવા સમજાવ્યા હતા. એમને લઈ જવા માટે ત્રણ ટ્રેનો તૈયાર હતી પણ એમાં ચડાવવામાં જ બે દિવસ નીકળી ગયા. દરેકને સાખત કેદની સજા કરાઈ. છ-છ મહિના સુધી પગાર ન મળ્યા ખાણ માલિકોનું સરકાર પર ઘણું દબાણ હતું સરકારને પણ ડર હતો કે હિન્દુસ્તાની ખાણિયાઓના આંદોલનની અસર બીજાઓ પર પડે તો?

અને થયું પણ એવું જ. શેરડીનાં વાવેતરોમાં પણ ગિરમીટિયા જ કામ કરતા હતા અને કાપણીની સીઝન આવતી હતી! ગાંધીજીના ધ્યાનમાં હતું જ કે શેરડીના બગીચાઓમાં હડતાળનો સમય આવી ગયો છે, પરંતુ એમણે પોતે ખુલ્લા આદેશ ન આપ્યા અને માત્ર આંદોલનની સ્વયંભૂ શક્તિ પર જ આધાર રાખ્યો. એમનો આ વિશ્વાસ સફળ થયો. વિરોધનું મોજું હવે શેરડી સુધી પહોંચી ગયું! પાંચમી નવેમ્બરથી હડતાળ શરૂ થઈ ગઈ અને બે-ત્રણ દિવસમાં તો કેટલીયે રિફાઈનરીઓ બંધ પડી ગઈ. બીજું એક અઠવાડિયું વીતે તે પહેલાં તો ઉર્બનમાં રસ્તાના હિન્દી સફાઈ કામદારો, ભિશ્તીઓ, ઘર નોકરો, રેલવે કર્મચારીઓ અને ખલાસીઓ હડતાળમાં ફૂટી પડ્યા! ઉર્બનમાં હાહાકાર થઈ ગયો.

સત્તાવાળાઓ દમન ગુજરતા રહ્યા પણ સ્થિતિ હવે એમના કાબૂ બહાર હતી. એના આંતરરાષ્ટ્રીય પડઘા પણ પડવા લાગ્યા હતા. ભારતના વાઈસરોય લોર્ડ હાઉડે ગાંધીના અનુયાયીઓને ટેકો જાહેર કર્યો અને અન્યાયી કાયદા રદ કરવાની માગણી કરી. ગાંધીજીને નવ મહિનાની સજા થઈ હતી પણ પાંચ જ અઠવાડિયામાં એમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા! તે પછી એમને સાંભળવા ટોળાં ઊમટ્યાં. બીજા જ દિવસે એમણે માથું મુંડાવી નાખ્યું અને ગિરમીટિયા જેવો લાંબો ઝબ્બો પહેરીને પોતાને એમની હરોળમાં જ મૂકી દીધા.

લેવિવેલ્ડભાઈ, તમે કહો છો તેમ હવે ગાંધીજી સંપૂર્ણપણે ગરીબમાં ગરીબ હિન્દુસ્તાનીના પ્રતિનિધિ બની ગયા હતા! ૧૯૧૪ની શરૂઆતમાં ગાંધીજી અને સ્મટ્સ વચ્ચે સમજૂતી થઈ ગઈ. ગિરમીટિયાઓનો માથા વેરો રદ કરવાનું સરકારે માની લીધું. હિન્દુ અને મુસ્લિમોના લગ્ન સંબંધોને માન્યતા આપવા માટે કાયદામાં સુધારો કરવાનું સ્મટ્સે વચન આપ્યું. જે કે આ વચનો પૂરાં ન થયાં. સંઘર્ષ લાંબો ચાલ્યો. અને અંતે નેલસન મંડેલાની આગેવાની હેઠળ ગાંધીજીનું સપનું સાકાર થયું.

લેવિવેલ્ડભાઈ, હવે તમે ગાંધીને ભારત લઈ આવ્યા છો, પણ એ કથા આજે નહીં; આવતે અઠવાડિયે પણ નહીં. તે પછીના અઠવાડિયે. ત્યાં સુધી આરામ કરીએ.

તમારી કુશળતા ઈચ્છું છું.

લિખિતંગ
દીપક ધોળકિયા

...

30/07/2011

નિરાંતે ...

પ્રિય મિત્રો,

આજે જોસેફ લેવિવેલ્ડને પત્ર લખવામાં રજા રાખી છે. આ ખુદ્દા પત્રથી, વાચકોને (કેટલા હશે?) શો ફાયદો થયો તે નથી જાણતો, પણ મને તો ફાયદો થયો જ. જે પ્રતિભાવો મળ્યા તે ઉન્સાહવર્ધક રહ્યા. પરંતુ, મુખ્ય ફાયદો એ કે, ગાંધીના જીવનની યાત્રા કરવાનો લલાવો મળ્યો. લેવિવેલ્ડે કેટલીક વાતો લખી છે તે તદ્દન નવી હતી. આમ હજી સુધીની આ યાત્રા સુખદ રહી. લેખકનું મન જાણવા મળ્યું એ તો એની આડપેદાશ છે. પબ્લિશિંગ અને પ્રોપેગેન્ડાની દુનિયામાં શું ચાલે છે તે જાણવાની પણ તક મળી.

ગાંધી નામ એક સંઘર્ષનું પ્રતીક છે. જૂનાં મૂલ્યોનું નવું અર્થઘટન કરીને એનો નવી રીતે ઉપયોગ કેમ કરાય તેના માટેનો સંઘર્ષ. બુદ્ધ, મહાવીર, ઈસા મસીહ, મહંમદ પયગંબર આવ્યા અને ગયા. જમાનો આગળ ચાલતો જ રહ્યો. રાજા-મહારાજાઓ આવ્યા અને ગયા. ઈતિહાસ એમની નોંધ લેતો હોય છે, પણ એમણે મૂલ્ય તરીકે લોકોને શું આપ્યું? આ પ્રશ્ન વિચાર માગી લે છે. ગમે તે થાય, જમાનો ગમે તેટલો બદલાય, મૂલ્યોની માંગ કેમ કદી ઓછી થતી નથી? કોઈ આર્તનાદ નથી કરતું કે હે અશોક, તું પાછો આવ, આજે ઠેકઠેકાણે કલિંગની લડાઈઓ ચાલ્યા કરે છે, તે બંધ કરાવ ... હે અકબર, તું પાછો આવ તારા દીને ઈલાહી સાથે વગેરે વગેરે ... પરંતુ જેમણે મૂલ્યો આપ્યાં એમને યાદ કરતા રહીએ છીએ. છે ને? તમારો શું ખ્યાલ છે?

વિજ્ઞાને આપણને નવા જ યુગમાં પહોંચાડી દીધા. આજની દુનિયા અને માત્ર ત્રીસ વર્ષ પહેલાંની દુનિયામાં જબ્બત અંતર આવી ગયું છે. સુખનાં સાધનો વધ્યાં. અહીં હું 'સુખનાં સાધનો' (એટલે કે ટેકનોલોજી) શબ્દ પ્રયોગ કરું છું, સમજી વિચારીને – કારણ કે ટેકનોલોજીએ લોકોને સુખ આપ્યું જ છે. સુવિધા આપી છે. આનો ઈન્કાર ન થઈ શકે. આજે આપણી દુનિયા ટેકનોલોજીને કારણે વધારે પરિચિત જેવી બની ગઈ છે. નાની બની ગઈ? બહુ સાંભળેલી આ વાત છે. ખરેખર તો વધારે સઘન બની ગઈ છે એટલે નાની લાગે છે. પહેલાં મગજમાં જેટલું ભરાતું હતું તેના કરતાં આજે અનેક ગણી સામગ્રી આપણા મગજમાં છે. પહેલાં એક કલાકમાં બળદગાડામાં જેટલું અંતર કાપતા હતા, એના કરતાં દસ ગણું અંતર એ જ કલાકમાં સમાઈ જાય છે. વિસ્તૃત

લાગતી ભૂગોળ હવે કલાકોની ગણતરીમાં આવી જાય છે. સ્થળ અને કાળનાં અર્થઘટનો જ બદલાઈ ગયાં.

આમ છતાં મૂલ્યોની માંગ કદી ઘટી નહીં. એવું લાગે છે કે એ માંગનું મૂળભૂત રૂપ પણ બદલાયું નથી. એ પણ હકીકત છે કે મૂલ્યો પર સતત જોખમ તોળાનું રહ્યું છે. હંમેશાં બધું એકઠું એકઠી કરવું પડતું હોય છે. મહાપુરુષો તો ગયા, અને ગયા તે એવા કે, જાણે એમને કશી લેવાદેવા જ ન હોય આપણી સાથે, પાછળ આવનારા સાથે. ઈસુ, મહંમદ, બુદ્ધ, મહાવીર બધા કોઈને ગાદીપતિ બનાવ્યા વિના જ ચાલ્યા ગયા. ગાંધીએ તો ચોખ્ખું કહ્યું કે હું કોઈ 'ગાંધીવાદ' પર પુસ્તક નહીં લખું, કારણ કે લખીશ તો એના વિશે મતભેદ થશે ત્યારે બન્ને જૂથો એકબીજા પર એ પુસ્તકની જ ફેંકફેંકી કરશે! ભાઈ, આવું તે હોય? તમે લોકો કહેવા શું માગતા હતા? કેમ કોઈને પ્રોફેટ, નવો પ્રભુપુત્ર, નવો તીર્થંકર, નવો ગાદીપતિ બનાવીને ન ગયા? કદાચ તમે સૌ એમ કહેવા માગતા હતા કે હવે બધું જાતે જ કરો. તો મૂલ્યની જાળવણીની જવાબદારી અમારી સૌની છે? વ્યક્તિગત જવાબદારી? કદાચ તમારો મૌન સંદેશ એ જ હતો? લાગે છે કે તમે દુનિયાને નિરાધાર બનાવીને મોટો આધાર આપી ગયા છો! ભલે ને, અમારે એકઠું એકઠી બધું કરવું પડે.

બાળક પણ કરે જ છે ને? ગયા અઠવાડિયે કુટુંબમાં એક નવાનકોર સભ્યનું આગમન થયું. કોઈ એને ચાલતાં નહીં શીખવાડી શકે, બોલતાં નહીં શીખવાડી શકે. એ ભાઈએ બધું જાતે જ કરવાનું છે, મહિનાઓ પછી સાહેબ ઘૂંટણિયે ચાલશે, ઊભા થવાનો પ્રયત્ન કરશે, પડશે, આખડશે, મન ફાવે ત્યાં ફરશે, લાઈટની સ્વિચમાં હાથ નાખશે. ગરમ ઈસ્ત્રીને હાથ લગાડી દેશે. દરવાજાના સળિયા પકડીને ચડવા જશે તમે એની આગળ પાછળ ફરતા રહેશો. એના ઉપરથી નજર નહીં હટાવી શકો. પરંતુ, એ બધું જ જાતે કરશે. એણે આખી ઉન્કાનિત ફરી જીવી દેખાડવાની છે. મૂલ્યોની બાબતમાં પણ એવું જ છે. આપણે મૂલ્યોની સમગ્ર ઉન્કાનિત ફરી જીવી દેખાડવી પડશે. એ જ ગાંધીજીએ કર્યું ને!

આ બ્લોગમાં પણ એ જ છે. બધું પોતે જ શીખો, કરો. મદદ મળશે, પણ કરો તમે પોતે જ! આ પ્રક્રિયા દરમિયાન બ્લોગ કેમ વધારે વાંચવા લાયક બને એ પણ વિચાર્યું. ધાર્યું એમ છે કે મહિનામાં ઓછામાં ઓછા એક લેખ વિજ્ઞાન પર હોવો જોઈએ. એ જ રીતે એક લેખ આપણા સાહિત્યિક વારસા પર હોવો જોઈએ. મિત્રોને વાત કરી છે. સહકારની ખાતરી પણ મળી છે. વખત આવ્યે એમનો પરિચય આપીશ.

બાકી બીજા શું ખબર – મઝામાં?

એ ... ભલે!!

(6)

15/08/2011

પ્રિય ભાઈ જોસેફ લેવિવેલ્ડ.

માફ કરજો, એક અઠવાડિયા માટે બ્રેક લેવાનું કહીને હું તો ગાયબ જ થઈ ગયો એમ તમે કહેશો, પણ શું થાય, ઘર માંડીને બેઠા હોઈએ તો લીવું સૂકું જોયા વગર ચાલતું નથી. એમાં પણ વાંચીને લખવું એમાં પહેલું વાક્ય બરાબર ન નીકળે ત્યાં સુધી કઈ લખાય જ નહીં! કટારલેખક તો છું નહીં.

ચાલો, એ છોડો, પણ તમારા પુસ્તકના સંદર્ભમાં, અને એમાં આપણે જે પડાવ પર પહોંચ્યા છીએ એ જોતાં આજનો દિવસ મહત્વનો છે – પુસ્તક પ્રમાણે તમે ભારતની આઝાદીના સૂત્રધારને ભારત લઈ આવ્યા છો અને આજે ... ભારત સ્વાતંત્ર્ય દિન ઊજવે છે! તમે તો ગાંધીના ભારત સાથેના સંઘર્ષની વાત કરો છો, મને લાગે છે કે આખું ભારત પોતાની સાથે સંઘર્ષ કરતું રહ્યું છે. એટલાં બધાં ધ્યેયો સામે છે, અને દરેક ધ્યેય પોતાની પ્રાથમિકતા માગે છે. બીજા બાજુ, ટાંચાં સાધનો છે. કહે છે ને, Competing ends and scarce means! અનેક ભારત એક ભૌગોલિક પ્રદેશમાં વસે છે. કયું ભારત આઝાદ થયું તે જ કળી શકાતું નથી.

મહાત્મા ગાંધી ભારત પાછા આવી ગયા છે, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેને ગુરુ માન્યા છે, ગુરુએ શિષ્યને એક વર્ષ રાજકારણથી દૂર રહેવા અને માત્ર દેશમાં

ભ્રમણ કરવાની સલાહ આપી છે. ગાંધીજીએ સલાહને ગુરુ-આજ્ઞા માની છે અને દેશાટન કરે છે. ગોખલેજીનું અવસાન થઈ જાય છે, પણ શિષ્ય આજ્ઞાના પાલનમાં અટકાવે છે. આ છે તમારા પુસ્તકના બીજા ખંડની શરૂઆત. પણ લેલિવેલ્ડભાઈ, મારા ધ્યાનમાં એક વાત આવી. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગાંધીના કઠોર અને અવિશ્વાસુ પરીક્ષક એવા તમે આ પ્રકરણમાં એના પ્રશંસક બનવા તરફ વળ્યા છો! હવે તમે જે શબ્દો વાપરો છો, એમાં ગુસ્સો નથી કે અવિશ્વાસ નથી. ‘વાણિયો સોદાબાજી કરે છે’ કે ‘ગાંધીને પોતાને જ સમજાય એવું એનું લૉજિક’ કહો છો તેમાંથી અલોભાવ જ પ્રગટ થતો જોવા મળે છે.

ગાંધીજી આવ્યા તે પછી દક્ષિણ આફ્રિકાના ‘હીરો’ તરીકે એમના માટે ઘણા સત્કાર સમારંભો યોજાયા. તમે બરાબર જ નોંધ લીધી છે કે ગાંધીજી એમાં ગિરમીટિયાઓને ખરા હીરો તરીકે ઓળખાવે છે. તમે કહો છો કે આ રીતે એ ભારતમાં પણ પોતાને કોની નજીક માને છે તે સ્પષ્ટ કરે છે. એમની રાજકીય યોજનાનો સંકેત આવાં વિધાનોમાંથી મળે છે. આ રીતે એ વખતના નેતાઓ કરતાં પોતાને અલગ કરી લે છે. બીજા નેતાઓ ભારતની વાત તો કરતા હતા, પણ ભારતનાં ગામડાં શું છે એની એમને ખબર સુધ્ધાં નહોતી. પરંતુ, ગિરમીટિયાઓના સંપર્ક જીવી ચૂકેલો આ માણસ, જનતાની વચ્ચે જવા માગતો હતો. અરે, ગુરુ ગોખલેજીની નીતિ પણ એમને પસંદ નહોતી. અરજીઓ, દલીલો, ભાષણો ... ગાંધીને પચે એવું ગુરુ પાસે કંઈ નહોતું.

બીજી વાત, જે તમે પણ નોંધી છે તે એ કે, ગોખલેએ ‘સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈંડિયા સોસાયટી’ બનાવી હતી પણ ગોખલેના અવસાન પછી, ગાંધીજીએ એમાં જોડાવાની પોતાની ફરજ માનીને સભ્ય થવા અરજી આપી. ટ્રસ્ટીઓએ એમની અરજી નકારી દીધી, કે આ માણસ ‘irritating’ ટાઈપનો છે!

અહીં મારી વાત ઉમેરું છું ગોખલે કોંગ્રેસમાં નરમપંથી ગ્રુપના નેતા હતા. બીજી બાજુ લોકમાન્ય ટિળક ગરમપંથી હતા. બન્ને કરતાં ગાંધીજીએ જૂદો માર્ગ લીધો. કાકા કાલેલકર ‘આપુ કી ઝાંકી’માં એક પ્રસંગ આપે છે. શરૂઆતનાં દિવસોમાં ટિળક ગાંધીજીને મળ્યા. ચર્ચાઓ કરી અને બહાર આવીને એમણે કોમેન્ટ કરી કે આ માણસ છે તો જોરદાર, પણ આપણા કામનો નથી! (હું સ્મૃતિને આધારે લખું છું.)

એક વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું છે અને હવે ગાંધીજીએ પોતાના અભિપ્રાયો આપવાનું શરૂ કરી દીધું છે. સૂરતમાં બોલતાં ગાંધીજી કહે છે : ‘ભારતે જગવાની જરૂર છે. જગૃતિ વિના પ્રગતિ શક્ય નથી. દેશમાં જગૃતિ લાવવી હોય તો દેશ સમક્ષ પ્રોગ્રામ રાખવો પડશે.’ અને ગાંધીજી ફરી પોતાના દક્ષિણ આફ્રિકાના અનુભવને અતિ વિશાળ ફલક પર લાવવાની તૈયારી કરે છે.

તમે આ રીતે જોદો છો. મોહનદાસ ગાંધીના મુસ્લિમ કોમ સાથે ત્યાં સ્થપાયેલા સંપર્કો અને એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હિન્દુ-મુસ્લિમ અભિવ્રતાની પ્રતીતિ, ગિરમીટિયાઓ સાથેના સંપર્કમાંથી પેદા થયેલા અસ્પૃશ્યતા વિરોધી વિચારો. જનતાના સીધા સંપર્કને કારણે અંગ્રેજી છોડીને લોકોની ભાષામાં કામ કરવાનો એમનો આગ્રહ, અને આર્થિક પાયમાલીમાંથી ઊગરવા સ્વાવલંબનનો માર્ગ અને એનું પ્રતીક ચરખો.

ગાંધીજી કહે છે કે આ ચાર વાતો સિદ્ધ થાય તો સ્વરાજ હું એક વર્ષમાં અપાવીશ. આ વાત કોઈ નેતાને ગળે નહોતી ઊતરતી, પણ થાય શું? ગામડું કોઈએ જોયું નહોતું અને અહીં માત્ર પાંચ-છ વર્ષ પહેલાં દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલો માણસ દાવો કરે છે કે હું દેશની જનતાને જાણું છું!

પરંતુ, સ્વરાજ એક વર્ષમાં? પાકો વાણિયો જનતા સાથે પણ સોદાબાજી કરે છે. આ ચાર કામ કરો, બસ, સ્વરાજ તમારું. તમે લખ્યું છે કે આ ચાર વાતો વચ્ચે મેળ શો, એનું લૉજિક તો ગાંધી જ જાણે!

તમારું પુસ્તક વાંચતાં મને વિચાર આવ્યો કે અંગ્રેજીના વિરોધમાં માત્ર લોકો સાથે જોડાવાની ભાવના નહોતી, એ જ્યાંથી અંગ્રેજીયતની શરૂઆત થઈ હતી, એ મેંકોલેવાદને ચેલેન્જ હતી. એ જ રીતે ભારતની અંગ્રેજી દ્વારા લૂંટની શરૂઆત કાપડ ઉદ્યોગથી જ થઈ હતી ને એના જવાબમાં ગાંધીજી ચરખો પસંદ કરે છે! અંગ્રેજી હકુમત સામેની મૂળભૂત ચેલેન્જનાં આ બન્ને પ્રતીક છે. જે કે આ

માત્ર મારો વિચાર છે. ખરેખર ગાંધીજીએ એવું કંઈ કહ્યું નથી. મને સારું લાગ્યું એટલે તમને કહી દીધું.

આમ, દેશની એક વિશાળ બહુમતીને ગાંધીજીએ પોતાની તરફ વાળી લીધી અને, મને કે કમને, કોંગ્રેસે એમનો કાર્યક્રમ સ્વીકારવો જ પડે એવી સ્થિતિ ઊભી કરી દીધી. જનતાની નાડ પર એમનો હાથ હતો, એ સૌ સમજી ગયા હતા. ખૂબી એ છે કે આ સમય સુધી ગાંધીજીનું પોતાનું કોઈ સંગઠન નહોતું. કોંગ્રેસ પણ નહીં. પરંતુ, હવે કોઈ પણ મુદ્દો હોય, ગાંધીજી પાસે સૌ આવતા થઈ ગયા. એમની સભામાં માણસ હડેઠઠું ભિંગું થાય. આગળની લાઈનમાં હોય તેને જ કદાચ સંભળાય – પણ સાંભળવા કોણ આવતું હતું? દર્શન થાય એટલે બસ. અહીં તમારી ટીકા સાચી છે. લેલિવેલ્ડભાઈ, દર્શન કરવાં, એ ભારતનો સ્વભાવ છે, સાંભળવાની જરૂર ઓછી, તો બોલવાની કે વિચારવાની વાત તો ક્યાં કરવી?

રોજ પગે લાગનારાઓની સંખ્યા એટલી મોટી હતી કે ગાંધીજીના પગ સૂઝી જતા. ટૂરનમાં જાય તો લોકોને કેમ જાણે કેમ સમાચાર મળી જાય અને જનમેદની સ્ટેશને સ્ટેશને એકઠી થઈ જાય. મહાત્મા દેખાય, ન દેખાય ... એની ટૂરનમાં તો દર્શન થયાં! એક વાર તો ગાંધીજી પોતે જ ડંટાળી ગયા. મુસાફરીમાં જરા ય આરામ નહોતો મળ્યો અને આ નવી ભીડનો જયજયકાર સાંભળીને ઊઠ્યા અને સૌને જવા કહ્યું પણ કોઈ હટે જ નહીં. ગાંધીજી એવા અકળાયા કે એમણે દરવાજા પર ત્રણ વાર માથું પછાડ્યું! લેલિવેલ્ડભાઈ, તમે લખો છો કે અહિંસાના આ પૂજારીએ પાછળથી કબૂલ કર્યું કે એમને કોઈ ઉપર હાથ ઉપાડી દેવાની ઈચ્છા થઈ આવી હતી! આ પ્રસંગ રાજમોહન ગાંધીએ એમના પુસ્તક Good Boatmanમાં પણ આપ્યો છે.

આ જ કારણે એમને છેક બિહારમાં ચંપારણ જવાનું આમંત્રણ મળ્યું. નકશામાં ચંપારણ ક્યાં છે તે તો ઠીક પણ ગાંધીજીએ નામ પણ નહોતું સાંભળ્યું, પણ ચંપારણ એમને ‘આપણો’ માણસ માનતું હતું. ચંપારણમાં સરકારે ખેડૂતો પાસેથી ફરજિયાત જમીનો લીઝ પર લઈ લીધી હતી અને ગળીનું વાવતર કરવા અંગ્રેજ પ્લાંટરોને આપી દીધી હતી. ખેડૂતો માટે ગળી વાવવાનું ફરજિયાત હતું એમની જ જમીન અને એ જ અંગ્રેજોના ગુલામ. ગળીના મજૂર. ગાંધીને ગિરમીટિયા યાદ આવે જ ને! અને શારીરિક અત્યાચારો પણ માઝા મૂકી ગયા હતા. અહીં ગાંધીજીએ ચીંથરે વીંટ્યાં, ગાલ અને પેટમાં ખાડાવાળાં માણસ જોયાં. કલેક્ટરે ગાંધીજીના પ્રવેશ સામે મનાઈલુકમ ફરમાવ્યો તો એમણે તો ત્યાં જ અઠ્ઠે હી દારકા કર્યું. અને આખા દેશમાં કેટલાયને પત્રો લખવા માંડ્યા. ચંપારણના શોષણ પરથી પરદો હટી ગયો. સરકાર મુંઝવણમાં પડી. અંતે ચંપારણની સ્થિતિની તપાસ માટે સમિતિ બનાવવાની સરકારને ફરજ પડી અને એમાં ગાંધીજીને પણ લીધા.

એ જ રીતે, ખેડામાં ભારે વરસાદમાં પાક બરબાદ થઈ ગયો પણ સરકાર મહેસૂલ માફ કરવા તૈયાર નહોતી. ચંપારણમાં રાજન્ટ્રપ્રસાદ ગાંધીજીને મળ્યા, તેમ અહીં એમણે વલ્લભભાઈને જોતર્યા. ખેડૂતોનાં ઢોરઢાંખર, વાસણકુસણ લીલામ થઈ ગયાં, પણ મહેસૂલ ન ભરવું તો નહીં જ! આ બે ઘટનાઓએ ગાંધીજી અને જનતાને એકાકાર કરી દીધાં.

આ દરમિયાન વિશ્વના તપ્પા પર એક મહત્વની ઘટના બની. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી તુર્કિને પરાજિત કરીને બ્રિટન વગેરે રાષ્ટ્રોએ ખલિફાના શાસનનો અંત આણી દીધો. આની સામે હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોમાં ભારે રોષ હતો. બે ભાઈઓ – મોલાના મહંમદ અલી અને શૌકત અલીએ મોરચો સંભાળ્યો હતો. એમણે ગાંધીજીને નેતા બનાવ્યા. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી જ ધર્મના ભેદભાવ વિના દરેકને ‘હિન્દી’ તરીકે જોતા હતા અને અહીં એમણે દક્ષિણ આફ્રિકા કરતાં પણ મોટું કામ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું. એમાં એમને કોમી મતભેદો આડે આવતા હતા. એમણે મુસલમાનોને સાથ આપ્યો અને હિન્દુઓને પણ સાથ આપવાની સલાહ આપી. મોટું આંદોલન થયું. મહંમદ અલી ઝીણા એનાથી વિરુદ્ધ હતા અને મુસલમાનો પર એમનો ખાસ પ્રભાવ પણ નહોતો. ખરો પ્રભાવ અલી ભાઈઓનો હતો.

આ ટાંકણે નાગપુરમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન મળ્યું. હવે ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય તપ્પા પર પોતાના અધિકારથી આવવા તૈયાર હતા. દક્ષિણ આફ્રિકાનો બ્રિટિશ

સામ્રાજ્યનો વફાદાર નાગરિક હવે બંડ પોકારવા સજ્જ હતો. જનતા એની સાથે હતી. એમણે અસહકારના આંદોલનનો ઠરાવ રજૂ કર્યો. એમાં વિદ્યાર્થીઓ સ્કૂલ કોલેજ છોડે, વકીલો વકીલાત છોડે, સરકારી નોકરો રાજીનામાં આપીને વહીવટીનંત્રને ખોરવી નાખે, રેલવે કર્મચારેઓ નોકરી છોડે તો શું હાલત થાય? અને પોલીસ તથા આર્મીના જવાનો?

કોંગ્રેસમાં સનસનાટ ફેલાઈ ગઈ. સમર્થન અપનાર હતા તે વિરોધ કરનારા પણ હતા. સમર્થન આપનારા માત્ર ગાંધીજી આગળ કઈ નહીં ચાલે એમ માનીને ચાલતા હતા. બંધા જ મુસલમાનોએ ગાંધીજીને સજ્જ ટેકો આપ્યો અને સાંકડી બહુમતીથી ઠરાવ મંજૂર રહ્યો. વિરોધ કરનારામાં મહંમદઅલી ઝીણા હતા. એમણે 'મિસ્ટર ગાંધી' એમ સંબોધન કરતાં જ જનમેદની ઊકળી ઊઠી! ઝીણા પાલમિન્ટરી ચર્ચાઓમાં માનતા હતા. એમને કહ્યું કે મિસ્ટર ગાંધીના માર્ગે દેશ અરાજકતા તરફ જશે. લોકોએ એમને પૂરું બોલવા પણ ન દીધા. ઝીણા વોક-આઉટ કરી ગયા. આ વોક-આઉટ અંતે દેશના ભગલામાં પરિણમ્યો.

આખા દેશે અસહકારના આંદોલનમાં ઝંપલાવ્યું. ઠેરઠેરથી વિરોધી દેખાવો, સભાઓ અને મોરચાઓ, સરકારી કચેરીઓ પર કોંગ્રેસના ધ્વજ લહેરાવવા, લાઈ, ગોળી, જેલ ... સરકારને પહેલાં તો આંદોલન થશે એમ પણ નહોતું લાગતું પણ પછી હદ કરી દીધી.

એવામાં ચૌરીચૌરામાં પોલીસના દમનથી કંટાળેલા માણસોએ પોલીસ ચોકીને ઘેરી લીધી અને આગ લગાડી દીધી. ૨૨ સિપાઈઓ બળી મર્યા. અને ટોળાએ 'મહાત્મા ગાંધી ઝિંદાબાદ'ના નારા પોકાર્યા. હાહાકાર થઈ ગયો. ગાંધીજીને આઘાત લાગ્યો. આંદોલન અહિંસક નહોતું રહ્યું. લોકો અહિંસાનો પાઠ બરાબર શીખ્યા નથી, એવું એમને લાગ્યું. ગાંધીજીએ આંદોલન પાછું ખેંચી લીધું. સરકારને ભયંકર આંચકો આપે એવી સ્થિતિમાં આંદોલન પહોંચી ગયું હતું, ત્યાં જ યૂ-ટર્ન! પણ આંદોલનના એક માત્ર કમાંડર તરીકે ગાંધીજીનો શબ્દ એટલે લોકોને મન ભગવાનનો બોલ. દેશમાં નિરાશાનું મોજું ફરી વળ્યું, પણ કમાંડર એકનો બે ન થયો. લાલા લાજપત રાયે કહ્યું કે આપણી નિપૂઠતા પણ આપણા નેતા જેવી જ મહાન છે!

ગાંધીજીએ દેશમાં માત્ર ત્રણ રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલન કર્યાં. માત્ર ત્રણ! અને તે પણ દસ-દસ વર્ષના ગાળે! આ એમાંનું પહેલું આંદોલન હતું. દસ વર્ષ પછી ૧૯૩૦માં સવિનય કાનૂનભંગનું આંદોલન થયું અને તે પછી ૧૯૪૨નું 'ક્વિટ ઈન્ડિયા' આંદોલન. વચ્ચેના દસ વર્ષના ગાળામાં એ દેશની જનતાની ઈચ્છા શક્તિ તપાસતા રહ્યાં. લોકોને તૈયાર કરતા રહ્યાં પણ પોતે જે પ્રોગ્રામ ૧૯૧૫-૧૬માં નક્કી કર્યો હતો એના મૂળભૂત મુદ્દા કદી ન બદલ્યા. એક જબ્બર ટેકટીશિયન, વ્યૂહબાજ તરીકે નવા નવા રસ્તા શોધતા રહ્યાં, નવી દલીલો અને જૂના અનુભવોને નવેસરથી તાજ કરીને સમયની માંગ પ્રમાણે એમાં ફેરફાર કરતા રહ્યાં અને દરેક વખતે સરકાર ગફલતમાં રહેતી કારણ કે ગાંધીજી Tip of the iceberg તો દેખાડતા અને એનાં પરિણામોની પણ આગાહી કરી દેતા પરંતુ, આનું આંદોલન થશે કે કેમ એવી શંકા નહોતી મનમાં પણ રહેતી, તો બિચારા વાઈસરોયને તો શું કહીએ.

લેલિવેલ્ડભાઈ, તમારી સાથે ગાંધીયાત્રા કરવાની મજા આવે છે. અને આ પત્રમાળા હું બ્લોગ તરીકે પણ મૂકતો રહ્યો છું, જેથી ગાંધીયાત્રામાં બીજા મિત્રો પણ સામેલ થઈ શકે.

આજે આટલું જ. હવે આટલું મોડું નહીં કરું અને જલદી આવીશ, વચન! (પણ, મુસ્લિમ મિત્રો કહે છે તેમ 'ઈન્શાલ્લાહ' પણ જોડું છું.)

તમારા સૌની કુશળતા ઈચ્છું છું.

લિખિતંગ
દીપક ધોળકિયા

(વધુ હવે પછી)

(સદ્ભાવ : લેખકનો 'મારી બારી' નામે બ્લોગ)

e.mail : dipak.dholakia@gmail.com

ઓગણીસમી સદીનું સામયિક "વિવેચક"

• દીપક મહેતા

'ગુજરાતી લોકોમાં પ્રસ્તુત સમયે જોઈએ તેવી વાચનની અભિરુચિ નથી, આથી પ્રજાના સામાન્ય વર્ગ તરફથી ગ્રંથકારોને જોઈએ તેટલું ઉત્તેજન મળતું નથી. આવી શોચનીય દશા છતાં થોડું ઘણું શિક્ષણ પામેલા આપણા ગુજરાતી લોકોમાં ગ્રંથકાર બની જવાની એવી તો ઘેલછા લાગેલી છે કે તેઓ માનાપમાનનો અને લાભાલાભનો વિચાર નહીં કરતાં, આંખો મીચીને ગ્રંથો પ્રગટ કરવા લાગ્યા છે. આવા આજના ઉભરાઈ જતા ગ્રંથકારો નથી તપાસતા પોતાની યોગ્યતા, નથી વિચારતા પોતાનું જ્ઞાન અને પોતાનો લેખ વિદ્વાનોમાં માન્ય થઈ શકશે કે નહીં, તે વિષેની પણ નથી રાખતા કાળજી.'

આ શબ્દો ૨૦૧૧માં લખાયા હશે એમ લાગે છે ને? પણ ના. આ શબ્દો લખાયા હતા આજથી ૧૧૫ વર્ષ પહેલાં, અને પ્રગટ થયા હતા "વિવેચક" નામના ત્રૈમાસિકના પહેલા જ અંકમાં. એ અંક હતો જન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી, માર્ચ ૧૮૯૬નો. આજે પણ આપણી ભાષામાં કેવળ સાહિત્ય વિવેચનનું સામયિક લાંબો વખત ચાલી શકતું નથી, તો છેક ૧૮૯૬માં આનું સામયિક શરૂ કરવું એ કેટલું મુશ્કેલ કામ હશે?

આપણી સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે ગુજરાતી સાહિત્યનો, છાપાંસામયિકોનો, સાહિત્યિક સંસ્થાઓનો સિલસિલાબંધ ઈતિહાસ આપણી પાસે છે જ નહીં. જો છે તે તો છે થોડાંક મોટા માથાં વિષેની એકની એક વાતનું રટણ. અર્વાચીન સાહિત્ય વિષેના કોઈ પણ પુસ્તકમાં આ "વિવેચક" નામના સામયિકનો ઉલ્લેખ સુદ્ધાં નહીં મળે. એટલું જ નહીં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાંના મરાઠી ગુજરાતી પુસ્તકો અને સામયિકોના ૧૮૯૨, ૧૯૦૮ અને ૧૯૧૫માં પ્રગટ થયેલા જે. એફ. બલમહાર્ટના કેટલોગ્સમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી. આ સામયિકના અંકો પર તંત્રી કે સંપાદક તરીકે કોઈનું નામ છપાતું નહીં, પણ 'સાક્ષર સહાયક પ્રજા પ્રબોધક મંડળો તરફથી' એમ છપાતું અને તેના અંકો સભાસદોને ભેટ અપાતા! આ સંસ્થાનું પોતાનું છાપખાનું પણ હતું અને "વિવેચક" સાક્ષર સહાયક પ્રજા પ્રબોધક પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, મુંબઈમાં છપાતું. આ સંસ્થાના સભ્યોની સંખ્યા તો જાણી શકાતી નથી. પણ તેના હોદ્દેદારોનાં નામ પહેલાં અંકને બીજે પાને છાપ્યાં. એ પાને નીચે છાપ્યું છે : સર્વ વ્યવહાર વિવેચકના વ્યવસ્થાપક, નં. ૧૧૨ દાદીશેઠ અગિયારી લેન, બહારકોટ, મુંબઈ એ સરનામે ચલાવવો.

પહેલા અંકમાં પ્રગટ થયેલા લેખો: વાર્તિક કિંવા વિવેચન, તત્ત્વજ્ઞાન પર વિચારો, ગુજરાતના લેખકો વાસ્તવિક લેખ, નાટ્યશાસ્ત્ર, નિઘંટ સંગ્રહ, પ્રેમ અને નીતિ એક પ્રશ્ન, કાળની અનંતતા, અનંતકાળનું ગુપ્ત ઝરાણું, મહાભારત. આ ઉપરાંત 'માસિક પુસ્તકોનું સામાન્ય અવલોકન' અને 'ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ' એ બે વિભાગ દર મહિને પ્રગટ થતા. પહેલાંમાં આગલે મહિને પ્રગટ થયેલા સામયિકોના અંકોમાંની સામગ્રીની સમીક્ષા અપાતી તથા બીજામાં નવા પુસ્તકોની ટૂંકી નોંધ. તો બીજા અંકમાં મહાકવિ પ્રેમાનંદ, ગુજરાતી ભાષાની હાલની સ્થિતિ, જેવા લેખો જેવા મળે છે. ત્રીજા અંકમાં પ્રગટ થયેલા કેટલાક લેખ છે : લેખન તથા વાચન, ગુર્જર ઇિ ગ્રંથશતી, કવિકુલગુરુ કાવિદાસ, મુદ્રારાક્ષસ નાટક, દાસબોધનો કર્તા કોણ?

આ સંસ્થાના પદાધિકારીઓનાં નામ અગાઉ આવ્યાં છે. તે ઉપરાંત પરીક્ષકમંડળ અને વિવેચકમંડળ નામની બે સમિતિઓ પણ હતી. કેટલાક પદાધિકારીઓનાં નામ આ બે સમિતિમાં પણ જોવા મળે છે. તે ઉપરાંત પરીક્ષકમંડળમાં મણિલાલ નભુભાઈ, ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર, બાલાશંકર કંથારિયા, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, કેશવલાલ ધ્રુવ, નરસિંહ રાવ દીવેટિયા વગેરેનાં નામ પણ જોવા મળે છે. તો વિવેચકમંડળમાં મનસુખરામ સૂર્યરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, નંદશંકર તુળજશંકર, હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, મણિશંકર રતજી ભટ્ટ, 'કાન્ત' કે ખુશરો કાબરાજી, જહાંગીરજી બહેરામજી મર્ઝબાન, અરદેશર બહેરામજી પટેલ, આનંદશંકર ધ્રુવ, રમણભાઈ નીલકંઠ, કીલાભાઈ ધનશ્યામ જેવાનો સમાવેશ થતો હતો. આમાંના ઘણાંપણ આપણાં સાહિત્યનાં મોટા

ડૉ. પરેશ વૈદ્ય ભાભા પરમાણુ સંશોધન કેન્દ્ર(BARC)માં ૩૭ વર્ષ સેવા આપીને ઉચ્ચ પદેથી હાલમાં નિવૃત્ત થયા છે. પરેશ માત્ર વૈજ્ઞાનિક નથી, વિજ્ઞાન લેખક પણ છે. એમની સરળ અને લોકભોગ્ય ભાષામાં લખાયેલી પુસ્તિકાઓ 'પરિચય પ્રકાશન ટ્રસ્ટ' દ્વારા પ્રકાશિત થઈ છે. તે ઉપરાંત, "જન્મભૂમિ પ્રવાસી" અને બીજાં સમસામયિકોમાં નિયમિત લખતા રહ્યા છે. દર રવિવારે મુંબઈથી પ્રકાશિત થતા "ગુજરાતી મિડ-ડે"માં પણ એમની વિજ્ઞાન વિશેની નિયમિત કોલમ 'સાયન્સ પ્લીઝ' પ્રકાશિત થાય છે. 'સોસાયટી ફોર ક્લીન એન્વાયરનમેન્ટ'(SOCLEEN)ના પણ એ સ્થાપક સભ્ય હતા. એમણે વિજ્ઞાનના પ્રચાર માટે સાથી વૈજ્ઞાનિકોનું જૂથ બનાવીને સાબરમતી આશ્રમથી દાંડી સુધીની 'વિજ્ઞાન-દાંડીયાત્રા' પણ યોજી હતી.

એમનો આ લેખ નવેમ્બર ૨૦૧૦ના "નવનીત-સમર્પણ"માં છપાયો હતો તે અહીં થોડો ટુંકાવીને રજૂ કર્યો છે. આ લેખ માટે માત્ર પરવાનગી જ નહીં, સહકાર આપવા માટે એમનો આભાર માનવાનું કેમ ભુલાય ? "નવનીત-સમર્પણ"નો પણ આ સાથે આભાર માનું છું. તો, એમનો લેખ અહીં રજૂ છે.

વાંચવાનું શરૂ કરો તે પહેલાં એક ખાનગી વાત પણ કહી દઉં. હું અને પરેશ પ્રિ-સાયન્સના વર્ષમાં સાથે હતા. પરંતુ, જે થવાનું હતું તે થયું. હું નાપાસ થઈને ધોએલા મૂળા જેમ આર્ટ્સમાં ચાલ્યો ગયો અને પરેશ આગળ ગયા. પણ, સાયન્સ ઉપરાંત સામાજિક, રાજકીય અને દાર્શનિક વાતોમાં ભેગા થઈને અથવા સામસામે માથાં મારવાની અમારી ટેવ આજે ૩૮ વર્ષે પણ ટકી રહી છે.

- દીપક ધોળકિયા

xxxxxx

3G સ્પેક્ટ્રમ શું છે ?

થોડા સમય પહેલાં ભારત સરકારે '3G સ્પેક્ટ્રમ'નું વેચાણ કર્યું અને અકલ્પનીય રકમ એકઠી કરી. સરકારનો અંદાજ ૩૫,૦૦૦ કરોડનો હતો, પરંતુ લિલામ કરતાં ૬૮,૦૦૦ કરોડ મળ્યા. આ ગંજવર રકમ કમાવા માટે સરકારે એક પૈસાનું પણ મૂડી રોકાણ કરવાનું નહોતું. આ માત્ર લાયસન્સ ફી છે. કુદરતે આપેલી આ ભેટ 'સ્પેક્ટ્રમ' શું છે તે સમજવાની સ્વાભાવિક રીતે જ ઈચ્છા રહે.

સ્પેક્ટ્રમ માટે ગુજરાતી શબ્દ છે, 'વર્ણપટ'. સૂર્યના પ્રકાશને બિલોરી કાચમાંથી પસાર કરીએ તો દીવાલ પર મેઘધનુષ જેવા સાત રંગના પટ્ટા પડે છે. એ છે સૂર્યના પ્રકાશનો વર્ણપટ. એમાં એક છેડે જાંબલી રંગ અને બીજા છેડે લાલ રંગ કેમ હોય છે? બન્ને પ્રકાશનાં જ કિરણો છે પણ એમની તરંગ લંબાઈ જુદી જુદી છે. તરંગના એક ટેકરાથી બીજા ટેકરા વચ્ચેના અંતરને તરંગ લંબાઈ કહે છે. તરંગ લંબાઈ બદલે તો રંગ પણ બદલે. આ મોજાં એટલાં સૂક્ષ્મ હોય છે કે લંબાઈ એક મિલીમિટરના દસ હજારમાં ભાગની જ હોય છે. લાલ રંગની તરંગ લંબાઈ ૦.૦૦૦૬૬ મિ. મિ. અને જાંબલી રંગની તરંગ લંબાઈ

માથાં છે અને છતાં તેમના કાર્યના "વિવેચક" સાથેના સંબંધની વિગતો મળતી નથી. આ લખનારને કેવળ અકસ્માતથી "વિવેચક"ના પહેલાં વર્ષના ચાર અંકો જેવા મળ્યા, જે જર્જરિત હાલતમાં છે. પણ ચાર અંક પછી આ સામયિક બંધ તો નહીં જ થયું હોય કારણે તેના ચોથા અંકમાં છેલ્લે સંસ્થાની બીજી વાર્ષિક સભાની નોટિસ છાપી છે. આ સામયિક અંગે વધુ માહિતી, તેના બીજા અંકો વગેરેની જાણકારી કોઈ વાચક, સંસ્થા, પુસ્તકાલય મોકલશે તો લખનાર તેમનો ઋણી રહેશે. હા, ૧૯૧૩માં લાઇસન્સ (ગુજરાત), આર. એસ. રેલવેથી પણ "વિવેચક" નામનું સામયિક શરૂ થયું હતું. પણ તેના તંત્રી હતા છગનલાલ નારાયણભાઈ મેશ્રી અને વ્યવસ્થાપક હતા હીરાભાઈ દાદાભાઈ દેસાઈ. વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સહિત દોઢ રૂપિયો અને છૂટક નકલના ચાર આના, આજના ૨૫ પૈસા. પણ આ સામયિકના ત્રણેક વર્ષના અંકોમાં વિવેચન લેખો ઉપરાંત કવિતા, ટૂંકી વાર્તા, હાસ્યવાર નવલકથા તથા સાહિત્ય સિવાયના વિષયો પરના લેખો પણ જેવા મળે છે એટલે આ સામયિક માત્ર નામ પૂરતું "વિવેચક" હતું, જ્યારે મુંબઈથી પ્રગટ થતું સામયિક ખરેખરા અર્થમાં વિવેચક હતું.

(સદ્ભાવ : 'વર્ડનેટ', "મુંબઈ સમાચાર", ૧૬/૦૬/૨૦૧૧)

e.mail : deepakbmehta@gmail.com

૦.૦૦૦૪૨ હોય છે. આપણી આંખ આ તરંગ લંબાઈના ફેરફાર પ્રત્યે સંવેદનશીલ છે, એટલે આપણે જુદા જુદા રંગ જોઈ શકીએ છીએ.

પરંતુ સૂર્યપ્રકાશનો વર્ણપટ તો ઈલેક્ટ્રો-મેગ્નેટિક સ્પેક્ટ્રમ તરીકે ઓળખાતા એક વિશાળ વર્ણપટનો નાનો હિસ્સો માત્ર છે. તેમાં એક્સ-રે, ગરમીનાં મોજાં, માઈક્રોવેવ, રેડિયો તરંગો વગેરે બધું આવી જાય. સૂર્યપ્રકાશથી બનતાં મોજાંને આપણી આંખ જોઈ શકે છે એટલે એને દૃશ્ય પ્રકાશ કહે છે. ગરમીને ચામડી ઓળખે છે. તે સિવાય બાકીનાં મોજાંને આપણી કોઈ ઈન્દ્રીય જાણી શકતી નથી, એટલે જ એમની હાજરીની માણસને બહુ મોડેથી જાણ થઈ. કુદરતની અનેક પ્રક્રિયાઓ દરમિયાન આ વર્ણપટના જુદા જુદા હિસ્સામાં મોજાં પેદા થતાં રહે છે. મુખ્યત્વે એ અવકાશમાંથી જ આવે છે. અથડાતી નિહારિકાઓ, ફરતા ન્યૂટ્રોન તારા, બીજા તારાને ઓગાળતા શ્યામ ગર્ત (Black Holes), સુક્રોટ થતા તારા – એ બધાં વિવિધ કિરણોનું ઉત્સર્જન કરે છે. મિલીમિટરના લાખમાં ભાગથી માંડીને સેંકડો મિટર સુધીની લંબાઈવાળાં વીજચુંબકીય મોજાંઓ આપણી યોગરદમ પ્રસરેલાં છે. આ મોજાંઓને ક્યારેક તરંગ-લંબાઈને બદલે 'આવૃત્તિ' (ફ્રિક્વન્સી) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવૃત્તિ એટલે 'વારંવારતા'. એક સેકન્ડમાં કેટલાં મોજાં આવે તે સંખ્યા એટલે આવૃત્તિ. આથી જેમ તરંગ-લંબાઈ સૂક્ષ્મ, તેમ આવૃત્તિ (ફ્રિક્વન્સી) વધારે.

રેડિયો વર્ણપટ :

ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે આ વર્ણપટના જુદા જુદા ભાગના તરંગોને પકડવાની રીતો શોધાઈ. ઘણા તરંગો પૃથ્વી પર ઉપયોગી જણાતાં તેને પેદા કરવાની રીતો પણ શોધાઈ. એક્સ-રે તબીબી ક્ષેત્રે શરીરની અંદર જેવા માટે વપરાય છે. ગામા કિરણો પાસેથી કેન્સરની સારવાર ઉપરાંત ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે પણ ઘણાં કામ લેવાય છે. માઈક્રોવેવથી સંદેશવ્યવહાર ચાલે છે અને રસોઈ પણ થાય છે.

જેમ દૃશ્ય પ્રકાશ આખા વર્ણપટનો એક ભાગ છે તેમ રેડિયો તરંગો પણ બીજા મહત્વનો હિસ્સો છે. ઓટોમેટિક રમકડાં, મોબાઈલ ફોન, રેડિયો, ટેલીવિઝન, વાવાઝોડાનું રડાર, એમ ઘણુંબધું આ તરંગો ચલાવી આપે છે. અવકાશયાનમાંથી આવતા સંદેશા અને ચન્દ્ર-મંગળના ફોટાઓ પણ આ મોજાંઓની મદદથી જ પૃથ્વી સુધી આવે છે. વાયર વિના ચાલતું એ એક જુદું વિશ્વ જ છે.

વિવિધ ફ્રિક્વન્સીઓનાં મોજાંના ગુણધર્મો જુદા જુદા હોય છે. આથી કયા ઉપયોગમાં કઈ ફ્રિક્વન્સી કામ આવશે તે નક્કી કરવામાં આ ગુણો તેમ જ વપરાશની વહેવારુતા ધ્યાનમાં લેવાય છે. જેમ કે, ટેલીવિઝનની 'ડિશ'ને ઉપગ્રહની સામે સતત તાકીને રાખી શકાય પણ એવી શરત મોબાઈલ ફોનને ન ચાલે. પાંચ ગીગાહર્ટ્ઝથી પચાસ ગીગાહર્ટ્ઝનાં મોજાં પ્રકાશનાં કિરણોની જેમ વર્તે છે. તેનાં ઉદ્દગમસ્થાન અને રિસીવર (પકડવાના સ્થાન) વચ્ચે તે સીધી મુસાફરી કરે છે. પરંતુ તેને નાનું એન્ટેના ચાલી જાય. આમાં સંદેવાઈટ ટી.વી.માં આ મોજાં આવી જાય. મોબાઈલ ફોન માટેના તરંગો "પારદર્શી તરંગો"ના વિભાગમાં ગણાય. પારદર્શીનો અર્થ એ લેવાનો છે કે તેને માર્ગમાં વૃક્ષો, કે થાંભલા કે પછી દીવાલ પણ આવે તોયે તે પાર કરી જાય છે. ઘરની અંદર એન્ટેના રાખીને ચલાવાય તેવા ટેલીવિઝન સેટ પણ આ ફ્રિક્વન્સીઓ પર ચાલે.

ત્રણથી બે ગીગાહર્ટ્ઝ સુધીના વિભાગમાં બધા પ્રકારના રેડિયો પણ ચાલે છે. ૮૫થી ૧૦૦ મેગાહર્ટ્ઝમાં નવા જમાનાના એક્.એમ. રેડિયો ચાલે. પરંતુ એની રેન્જ મર્યાદિત છે. તેનાથી ઘણી ઓછી ફ્રિક્વન્સીનાં મોજાં રેડિયોનાં મીડિયમ અને શોર્ટ વેવ બેન્ડમાં વપરાય છે. તે ઉપરાંત, મોબાઈલ ફોન, ગ્લોબલ પોઝિશનિંગ સિસ્ટમ (GPS) પણ આ વિભાગમાં આવે છે. બાકી રહ્યો તે બે ગીગાહર્ટ્ઝ અને પાંચ ગીગાહર્ટ્ઝનો અંતરાલ. આ મોજાંના ગુણધર્મો મિશ્ર છે. એ જાડી દીવાલો પાર નથી કરતાં, પરંતુ, તદ્દન સીધી રેખામાં ચાલે એ પણ જરૂરી નથી. એટલે, રડાર, કેબલ, ટીવી, સંદેવાઈટ રેડિયો વગેરેમાં એ વપરાય છે.

આ પ્રકારના માત્ર ૨-૪ ગીગાહર્ટ્ઝના સાંકડા બેન્ડમાં ઘણી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ ચાલે છે : કોર્લેસ ટેલિફોન, માર્ફકોવેવ ઓવન, વાયરલેસ (વાઈકો ટૉકી), બ્લૂટૂથવાળા ફોન આ આવૃત્તિની નજીક ચાલે છે.

નિયંત્રણવ્યવસ્થા :

વાર્ણપટના વિવિધ ભાગોનો ઉપયોગ તો નક્કી થયો, પરંતુ એ પૂરતું નથી. દરેક વસ્તુના ઉપયોગકાર માટે તેની ફ્રીક્વન્સી પણ નક્કી કરી દેવી પડે. એમ ન કરો તો એકબીજાના સંદેશા ઝિલાવા લાગે. આથી ફ્રીક્વન્સીઓનું વિતરણ કરવાનું કામ ઈન્ટરનેશનલ ટેલિકમ્યુનિકેશન યુનિયન કરે છે. દેશની અંદર આ કામ સંદેશવ્યવહાર ખાતાં કરે છે. વિકાસની સાથે, નીચેની ફ્રીક્વન્સીઓ (બે ગીગાહર્ટ્ઝ સુધીની) માંગ વધતી રહી છે, કારણ કે એમાં જ ટીવી, રેડિયો અને મોબાઈલ ફોન ચાલે છે.

મોબાઈલ સ્પેક્ટ્રમ :

મોબાઈલ ટેકનોલોજીએ બે જૂથનાં મોજાંનો ઉપયોગ કર્યો છે : ૮૦૦ મેગાહર્ટ્ઝ અને ૧,૯૦૦ મેગાહર્ટ્ઝ (એટલે કે ૧.૯ ગીગાહર્ટ્ઝ)ની આસપાસની આવૃત્તિઓ. એમાંથી નાના પેટા ગાળા સરકારે જુદી જુદી કંપનીઓને ફાળવ્યા છે. જે તે કંપનીના ફોન અને ટાવર એ જ આવૃત્તિનાં મોજાંનો ઉપયોગ કરી શકે. ધારો કે એક કંપનીને ૮૧૦થી ૮૧૫ મેગાહર્ટ્ઝ ફાળવ્યા હોય તો બીજી કંપનીને ૮૧૫થી ૮૨૦ મેગાહર્ટ્ઝ. પાંચ મેગાહર્ટ્ઝના ગાળાને સ્પેક્ટ્રમની ‘બેન્ડ વિડ્થ’ કહી શકાય.

હવે આ કંપનીના ગ્રાહકો વધતા જાય તો ફોન લાઈન વધારે ‘એન્જોજડ’ રહે. માત્ર વાતચીતનો અવાજ મોકલવાનો હતો ત્યાં લગી કંઈ ખાસ વાંધો નહોતો આવતો. પરંતુ, હવે લોકો ફોન પર ઈ-મેઈલના સંદેશા વાંચવા માગે છે. તેથીયે આગળ કોઈ ફોટા મોકલે છે, તો કોઈ ગીત. અને હવે તો મોબાઈલ પર જ ટેલીવિઝન લાવવાની વાતો ચાલે છે. આ પ્રકારની સેવાને ‘ડેટા સર્વિસ’ કહે છે. ‘વોઈસ’ સર્વિસ કરતાં ડેટાને ખૂબ ઝડપી નેટવર્ક જોઈએ, નહીંતર ચિત્ર કે ગીત ખચકાઈ-ખચકાઈને આવે. ડિજિટલ દુનિયાની ભાષામાં કહીએ તો અવાજ માટે દર સેકન્ડે ૧૬ કિલોબાઈટ(kbps)ની ઝડપ પૂરતી છે, પણ ગીતો માટે ૧૨૮ kbps અને ડેટા માટે ૧૦૦૦ kbpsની જરૂર પડે છે. કંપની વાર્ણપટ પર વધારે ફ્રીક્વન્સીઓ વાપરે તો જ ઝડપની આ માંગ સંતોષાય. એનો અર્થ એ કે એને પાંચ મેગાહર્ટ્ઝ કરતાં વધારે પહોળી પટ્ટી વાપરવાની છૂટ મળે તો જ કામ ચાલે.

આવી છૂટ કોણ આપે? એ સરકાર આપે. મોબાઈલના ગ્રાહકોની સંખ્યામાં વધારો અને આધુનિક પ્રકારની સેવાઓની માંગ એ આર્થિક પ્રગતિનાં ચિહ્ન છે, એટલે સરકાર વાર્ણપટની માંગ નકારી તો ન શકે. પરંતુ, વાર્ણપટ તો કુદરતની દોણ છે, એ કંઈ કારખાનામાં ન બની શકે. આથી સરકાર પાસે એક જ ઉપાય રહે છે કે એણે પોતાના ઉપયોગ માટે અનામત રાખેલી ફ્રીક્વન્સીઓ બજારમાં મૂકી દે. આથી સંદેશવ્યવહાર ખાતાએ સંરક્ષણ ખાતાને એની પાસેની ફ્રીક્વન્સીઓ છૂટી કરવાની વિનંતી કરી. સંરક્ષણ ખાતા પાસે આવી વધારાની ફ્રીક્વન્સીઓ થોડીક તો છે, બાકીની ફ્રીક્વન્સીઓ પોતાનું કામ વાર્ણપટના બીજા ભાગમાં લઈ જઈને છૂટી કરશે.

ટૂ - જી અને થ્રી - જી :

સ્પેક્ટ્રમનાં વેચાણ વખતે ટૂ-જી અને થ્રી-જી સ્પેક્ટ્રમ એવું બહુ સાંભળ્યું છે, પણ ખરેખર ‘ટૂ-જી’ અથવા ‘થ્રી-જી’ પોતે વાર્ણપટનો ભાગ નથી. એ વાર્ણપટના ઉપયોગ માટે વપરાતી ટેકનોલોજીનાં નામ છે. પ્રથમ પેઢીના ટેલિફોન ‘એનેલોગ’ પ્રકારના હતા. એને ૧-જી કહે છે. ડિજિટલ એટલે બીજી પેઢી અથવા ૨-જી અને એના વિકાસથી બનેલી ત્રીજી પેઢીની ટેકનોલોજી એટલે થ્રી-જી. અહીં અંગ્રેજીનો G એટલે Generation અથવા પેઢી.

જૂની ટેકનોલોજીમાં બે જણ ફોન પર વાત કરતા તો લાઈન ‘બિઝી’ થઈ જતી. 3Gમાં એક જ લાઈન પર ઘણી જોડીઓ વાત કરી શકે છે. આથી ફોનનો ટ્રાફિક ઝડપી બને છે. આના માટે વાતચીત અથવા ડેટા નાના ટુકડામાં મોકલાય છે. વચ્ચે અવકાશ હોય ત્યારે બીજાની વાતના ટુકડા ઘુસાડતા રહે છે. ગંતવ્ય બિન્દુ પર પ્રત્યેક જોડીને પોતપોતાની સળંગ વાતચીત પહોંચાડાય છે.

એમને ખબર નથી પડતી કે એના કટકા કરવામાં આવેલા. આમ, આ વીજાણુ સર્કિટોમાં સુધારાનું કામ છે. વાર્ણપટ તો જે છે તે જ છે – નિરાકાર, સર્વવ્યાપી અને અવિનાશી!

આજ લગી માત્ર BSNL જ 3G વાપરે છે, બીજી કંપનીઓએ પાંચ મેગાહર્ટ્ઝની પહોળાઈની પટ્ટીઓ વાર્ણપટ (સ્પેક્ટ્રમ) પર ‘ખરીદી’ છે. પરંતુ મિલિટરીએ એની પાસેના અનામત ૪૫ મેગાહર્ટ્ઝનો કબજો સોંપવા માટે ત્રણ વર્ષનો સમય માગ્યો છે. તે પછી જ કંપનીઓ તમને મોબાઈલ પર ટેલીવિઝન દેખાડી શકશે. સંરક્ષણ ખાતું આના સ્થાને ઓપ્ટિક તારો વાપરેને વાર્ણપટ ખાલી કરી આપશે. ઓપ્ટિક તારોની ટેકનોલોજી માટે ૧૯,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થશે. વળી, એની સારસંભાળ લેવાનું પણ વધારે અઘરું હશે.

અને છેલ્લે ...

આટલી ટેકનિકલ ચર્ચા પછી ફરીથી વાર્ણપટના વેચાણની તાત્વિક બાજુ પર આવીએ. વાર્ણપટ કંઈ વસ્તુ નથી, માત્ર અમુક પ્રકારનાં મોજાંની આવૃત્તિઓ છે. ટેલિફોન કંપની એને પેદા કરીને વાતાવરણમાં પ્રસરાવે છે અને તમે મોબાઈલ નામના યંત્રથી તેને પકડો છો. સરકારે તેમાં શું કર્યું? એણે માત્ર એમ કરવાની તમને મંજૂરી આપી. હા, ફ્રીક્વન્સીના ઉપયોગમાં અરાજકતા ન ફેલાય તે માટે એણે એમની ફાળવણીની વ્યવસ્થા કરી તે ખરું. એ થયું લવાદીનું કામ, માલિકીનું નહીં!

સરકાર નવા પુલ બનાવે, ખર્ચ કરે અને તેના પર ગાડી ચલાવવા માટે આપણી પાસેથી કર વસૂલે, તે સમજાય એવું છે. પરંતુ, અહીં એણે કશો ખર્ચ કરવાનો નહોતો. બીજી રીતે જૂઓ તો, આધુનિક રાજ્ય નાગરિકોની જિંદગીમાં કેટલું ઘુસી શકે છે, તેનું આ એક ઉદાહરણ છે. કોઈ પણ કુદરતી સંપત્તિ પર રાજ્યનો અધિકાર છે, એવી પ્રથા આધુનિક છે. તમારા ખિતરમાંથી સોનાનો ચરૂ મળે તો રાજાશાહીના વખતમાં તે તમારો થતો, આજે નહીં. આજે તમારે એ સરકારને આપી દેવો પડે. આવું માત્ર ભારતમાં જ છે, એવું નથી. વાર્ણપટનું વેચાણ દુનિયામાં ઘણા દેશોની સરકારો કરે છે. પરંતુ એક સૈકા પહેલાં માર્કેટનીએ જ્યારે આ મોજાં વાપરેને વાયરલેસ મોકલ્યો ત્યારે ઈટલીના રાજાએ ટેક્સ નહોતો માગ્યો!

તો, આ છે, આધુનિક રાજ્યની સર્વવ્યાપિતા. એ શાંતિથી પોતાની સત્તા પ્રસરાવે છે અને આપણને એની જાણ પણ થતી નથી.

(સદ્ભાવ : દીપક ધોળકિયાનો બ્લોગ ‘મારી બારી’, 21.08.2011)

e.mail : prvaidya@gmail.com

પિતાજીનાં પુણ્યનો પ્રતાપ • દિવ્યાશા શાહ

પંચોતેર વરસીય ચન્દ્રકાન્ત બાબુભાઈ પટેલ આજે સી. બી. પટેલના નામે લંડનમાં જાણીતા છે. “ગુજરાત સમાચાર” (લંડનથી પ્રકાશિત થતું વીકલી છાપું) અને “એશિયન વોઈસ”ના આ તંત્રી સહજ અને સહૃદય વ્યક્તિ છે. તેઓ ગૌરવભર કહે છે, ‘મારા પર સરસ્વતી અને લક્ષ્મીમાતાની અઢળક કૃપા છે.’

છેક ૧૯૭૫માં એટલે કે લગભગ ચાળીસેક વર્ષે પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે પ્રવેશ કર્યો. તેમના પિતાની ઈચ્છા હતી કે તેઓ કંઈક અક્ષરજ્ઞાનનું કામ કરે એટલે તેમણે પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે પ્રવેશ કર્યો, એવું સ્વીકારવામાં તેમને વાંધો નથી. સી. બી. પટેલ મૂળ ભાદરણ ગામના વતની. તેઓ ૧૯૬૬માં વકીલાતનું ભણવા લંડન ગયા હતા. ત્યાં ઈન્થોરન્સના એજન્ટ બન્યા અને થોડા જ વખતમાં ૨,૨૦૦ પાઉન્ડ કમાઈ લીધા. પછી તેમણે વકીલાતની પરીક્ષા ન આપી. જે પૈસા કમાયા તેમાંથી પ્રોપર્ટીમાં રોકાણ કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમણે રિટેલ દુકાનો ખરીદી, સમય જતાં ત્રીસથી વધુ દુકાનો ખરીદી અને વેચી પણ.

૧૯૭૨ની સાલમાં તેઓ પરિવાર સાથે ભારત આવ્યા. તે વખતે તેમનો દીકરો બે-અઢી વર્ષનો હતો. તેમના પિતાજીએ પચાસ વરસની ઉંમરે તમામ સમૃદ્ધિવાળા સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લીધો હતો. ભારત આવ્યા ત્યારે સી. બી. પટેલને ખબર મળ્યા કે તેઓ કરનાલીમાં છે એટલે તેમને મળવા ગયા. બાળપણમાં સી. બી. પટેલ કરનાલી પિતાજી સાથે ઘણો સમય રહ્યા હતા. પિતાજી હવે શણુના કપડાં પહેરતા એટલે કાથી બાવા તરીકે ઓળખાતા હતા.

ગુજરાતની ધરતીનો બુલંદ સાદ : 'સૂર-સંવાદ'

• આરાધના ભટ્ટ

થોડા મિત્રો સાથે વાતચીત થઈ રહી હતી. મારાં સંતાનોના ખબર-અંતરની પૃચ્છા કર્યા પછી એક મિત્રએ પ્રશ્ન કર્યો - તારું ત્રીજું બાળક કેમ છે? ક્ષણેક લું વિમાસાણમાં પડી, લાગ્યું કે મશ્કરીમાં પતિ તરફ સંકેત થઈ રહ્યો છે. મારી મૂંઝવણ મારી આંખોમાં વાંચી હશે, તેથી એમણે ખુલાસો કર્યો - તારો રેડિયો કેમ ચાલે છે? ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો, મારા આ love's labour પ્રત્યેની મારી મમતા અન્યો સુધી પહોંચી છે.

રેડિયો શરૂ કરવાનું બીજા મનમાં વવાયું ૨૦૦૬ના નવેમ્બર માસમાં. અને એ 'સૂર-સંવાદ ગુજરાતી રેડિયો' સ્વરૂપે અવતર્યું બરાબર નવ માસના જતનભર્યા સેવનકાળ બાદ, ઓગસ્ટ ૨૦૦૭માં. ત્યાર બાદ ચાર વર્ષનાં વહાણાં વાયાં એમાં જે યાત્રા સાવ એકલપંડે કરવાની તૈયારી હતી, તેમાં અનેક સૂર શબ્દને સમર્પિત સંનિષ્ઠ સહ-કાર્યકરોએ જોડાવાની તત્પરતા દાખવી અને મારો એ એકલ-પ્રવાસ એક સૂરીલી સહ-યાત્રા બની ગઈ. રેડિયોનું પ્રસારણ શરૂ થતાં, કેટલાક ઉન્સાહી અને પ્રતિભાશાળી મિત્રોએ સહયોગી બની, એમાં સહાય કરવાની તૈયારી બતાવી. અમારા આ કાફલામાં કોઈકને અમદાવાદમાં ટીવી ઉપર

સી. બી. પટેલ સપરિવાર મળવા ગયા તેનાથી કાથીબાવાને ગુસ્સો આવ્યો : હવે મારે સંસાર સાથે શી લેવાદેવા? જે કે પછી ઠંડા પડ્યા ખરા. બાપ-દીકરો નર્મદાને કિનારે ચાલતા ચાલતા વાતે વગળ્યા. સી. બી. પટેલે પોતાના વ્યવસાયની ને દુકાનોની ને કમાણીની વાતો કરી તો કાથીબાવા કહે : તેરે કો કુત્તા કાટ ગયા હૈ ... પૈસાની વાતો કરવી હોય તો બીજાવાર અહીં ન આવીશ. ચિંતન કર, તેનાથી ચેતના આવશે. અક્ષરજ્ઞાનનું કંઈ કામ થાય તો કર. 'પિતા ચારેક ચોપડી જ ભાણ્યા હતા,' સી.બી. પટેલ કહે છે, 'પરંતુ તેમને વાંચનનો શોખ. "અખંડ આનંદ", "પરિચય પુસ્તિકા" વગેરે તેઓ વાંચતાં.' એટલે તેમનું કહેવાનું હતું કે આવું કંઈક કર તો ખરું. લંડન પરત આવી ઘણો વિચાર કર્યો પણ શું કરવું સૂઝે નહીં.

સમય જતાં એકાદ વરસ બાદ હું લંડનના સાઉથ વેસ્ટમાં આવેલ થિયોસોફિકલ લોજમાં ત્રણ દિવસ ચિંતન અને વાંચન માટે રહેવા ગયો. ત્યાં મારા હાથમાં પુસ્તક આવ્યું - 'લાઈફ બીગન્સ એટ ફોર્ટી'. તેની મારા પર ખૂબ અસર થઈ, કારણ કે હું બે-ત્રણ વરસમાં ચાળીસનો થવાનો હતો. મને સમજાયું કે ગાડીનો પાટો બદલવો હોય તો વ્યવસ્થિત આયોજન કરવું પડે.' તે સમયે એટલે કે ૧૯૭૫માં તેઓ વિપુલ કલ્યાણીના સંપર્કમાં આવ્યા અને તેમનો પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે પ્રવેશ થયો.

તેમણે "ગુજરાત સમાચાર" સાપ્તાહિક ખરીદ્યું અને ચલાવવા માંડ્યું. એપ્રિલ ૧૯૭૬ની આ વાત. શરૂઆતમાં ઘણી ભૂલો અને ખોટ કરી. "ગુજરાત સમાચાર"ને પગભર કરવા માટે દર ત્રણ મહિને એક દુકાન વેચવી પડતી. 'મને ખૂબ પીડા થતી, કારણ કે પહેલાં હું સારા એવા પૈસા કમાતો હતો. પ્રકાશક, તંત્રી બન્યા બાદ હું પૈસા નોડતો હતો, કમાતો ન હતો. લોકો પણ કહેતા કેટલી દુકાનો વેચશો પણ હું હિંમત ન હાર્યો. પિતાજીનાં વચનો અને ભગવાનમાં મને ખૂબ શ્રદ્ધા હતી અને આજે પણ છે. આજે મારા અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાપ્તાહિક પગભર થઈ ગયાં છે અને મારાં કામને હું એન્જોય કરું છું. આજે મારી માલિકીની એક પણ દુકાન નથી.'

'દુકાનો હોત તો હું વધુ પૈસાદાર હોત પણ એના વગરેય હું સમૃદ્ધ છું, સફળ છું.' આટલું કહીને સી.બી. પટેલ ઉમેરે છે, 'મારા જીવનની નવી શરૂઆત મારા પિતાજીના પુણ્યબળે જ થઈ છે એવું હું માનું છું. મારા દાદા મણિલાલ અને પછી મારા પિતા જે અક્ષરપુરુષોત્તમમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા તેમના પુણ્યને લીધે પ્રમુખ સ્વામીના પણ આશીર્વાદ અને પ્રેમ મળે છે. સમાજમાં મને આદર મળે, માન છે તે આ નવી શરૂઆતને કારણે જ. પૈસા તો પહેલાં પણ કમાતો હતો અને આજે પણ કમાઉં છું. પણ માન, પ્રતિષ્ઠા અને લોકોનો પ્રેમ મને પત્રકારત્વને કારણે મળ્યાં છે.'

(સદ્ભાવ : 'કેટલીક એવી વ્યક્તિઓ જેઓ જિંદગી જીવે છે આ રીતે 'અહા ! જિંદગી', ૧૪.૦૭.૨૦૧૧, "દિવ્ય ભાસ્કર")

ન્યુઝ-રીડર તરીકેનો અનુભવ, તો કોઈક અભિનયમાં માહેર, કોઈક ચલચિત્રની સમીક્ષા કરે અને લખે, તો કોઈક સ્વાસ્થ્યને લગતા વિષયો આવરી લે, કોઈક ક્રિકેટ-લેખક, કોઈક સ્વર-નિયોજક અને સાઉન્ડ રેકોર્ડિંગ કરે, કોઈક વેબસાઈટનું જતન કરે ... આ બધાના વ્યક્તિગત સ્વરો ભળી એક હુંફાળો મૈત્રીભર્યો એકરાગી સંવાદ - harmony સર્જાય, જે દર રવિવારે બપોરે એક કલાક શ્રોતાઓને હસાવે, રડાવે, ડોલાવે, સ્પર્શે, પ્રેરે, જણાવે, અને એમ કરતાં કરતાં સૌનું ગુજરાતીપણું ઉજાગર કરે.

રેડિયો ઉદ્યોગકની મુદ્રામાં આરાધના ભટ્ટ

પૂર્વે ના બ્રોડકાસ્ટ માધ્યમના લગભગ એકાદ દાયકાના મારા અનુભવમાંથી એક વાત સફળપણે મનમાં વસી ગયેલી. સિડનીના ગુજરાતીઓને એક સ્વતંત્ર પ્રસાર-માધ્યમની જરૂર હતી જે તેમના દ્વારા હોય અને તેમને માટે હોય અને તેથી એ તેમને તેમનું પોતીકું લાગે. આ માધ્યમ દ્વારા ગુજરાતની ધરતીનો બુલંદ સાદ અહીં સુધી સંભળાય એવા સંકલ્પ

સાથે એના મંડાણ કર્યા. રેડિયોનો શ્રોતા દેશથી દૂર એકલો વિદ્યાર્થી તરીકે અહીં આવેલો ૨૫ વર્ષનો યુવાન હોય, કે પછી બે પેઢીથી આફ્રિકા-ઈંગ્લેન્ડ જઈને વસેલા અને પછી ત્યાંથી ઓસ્ટ્રેલિયા આવી વસવાટ કરતાં ગુજરાતી કુટુંબો હોય, એ દરેકને રેડિયોનું પ્રસારણ દેશનું જોજનોનું અંતર કાપીને પલકવારમાં ત્યાં પહોંચાડે એવું પ્રસ્તુત કરવું. સાથે-સાથે અહીંની ગતિવિધિઓ, અહીં સ્થાઈ થવા માટે જરૂરી માહિતી અને માર્ગદર્શન પણ શ્રોતાને પૂરાં પાડવાં એ પણ એનું એક ધ્યેય. ભારતની બહાર જઈને વસનાર પહેલી પેઢીના migrantsને માટે ભાગે વતનઝૂરાપો સાલતો હોય છે, તો બે-ત્રણ પેઢીથી બહાર વસેલાઓ દેશના સાંપ્રત સાંસ્કૃતિક-સામાજિક પ્રવાહોથી એટલા વિખૂટા પડી ગયેલા દેખાય કે એ લોકો વિખૂટા પડી ગયાં છે એનાથી પણ એ લોકો અજાણ હોય એમ લાગે. ઘણા લોકો દર બે-ચાર વર્ષે ભારતની મુલાકાત લે અને બેગો ભરીને સાડીઓ, પાપડ અને મસાલા લઈ આવે પણ મોટા ભાગના લોકોની બેગોમાં જગ્યા ઓછી પડે, એટલે પુસ્તકો અને સંગીતની સી.ડી એમને લાવવાની રહી જાય. સિડનીના દાયકાઓના વસવાટ દરમ્યાન જોયેલાં આ ચિત્રમાં એક રંગ ઉમેરાય, અને એ રંગ સૂર-શબ્દનો હોય એ વિચારે સૂર-સંવાદની વિભાવના મનમાં આકાર પામી. માત્ર હૃદયને સ્પર્શે એવા સૂર જ નહીં, પણ સાથે મનને ઢંઢોળે એવા સંવાદોનું પણ મિશ્રણ કરવું અને એમ કરીને દર અઠવાડિયે એક કલાકનો માનસિક અને ભાવુક વિસામો, સૂર-સંવાદના ગુણવત્તાસભર, સત્વશીલ કાર્યક્રમો આપે, એવા આશયથી આ સફર આરંભી.

અને બસ, પછી શરૂ થયો સૂરીલા સંવાદનો દોર. ટેકનોલોજીથી માંડી અર્થતંત્ર સુધીના વિષયો, કે પછી ડાયસ્પોરાની પ્રવૃત્તિઓનો અહેવાલ હોય, ગુજરાતની કે ભારતની કોઈ રાજકીય ઘટના હોય કે કોઈ કવિની જન્મ-જયંતી, કોઈ સંગીતકારનો અમૃત-મહોત્સવ હોય કે કોઈ વિદ્વાનને મળતો રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર, કે યુવા-પ્રતિભાઓને અપાતા કોઈ અવોર્ડ, તબીબી ક્ષેત્રની કોઈ સીમાચિહ્નરૂપ ઘટના હોય, વર્ષના કેલેન્ડરના કોઈ નોંધપાત્ર દિવસો હોય - આ બધાના ઉપક્રમે જે તે ક્ષેત્રના વિશ્વ-ગુજરાતીઓ સાથે સંવાદ. આવા યાદગાર સંવાદો સ્મરું તો કંઈ કેટલા ય મનમાં આવે. કેટલાક વિશેષ કાર્યક્રમો પણ

સંભારણા બની રહ્યા છે. સૂર-સંવાદ સ્થાનિક ગુજરાતીઓને સાંપ્રત ઘટનાઓ વિષે તેમના વિચારો વ્યક્ત કરવાનો એક મંચ પણ પૂરો પાડે છે. ગુજરાત-ભારત-ઓસ્ટ્રેલિયા કે વિશ્વની ઘટનાઓ વિષે અવારનવાર લોકમંચ યોજી, એ દ્વારા શ્રોતાઓનો અવાજ ઝીલવો એ પણ સૂર-સંવાદનો એક આશય છે. આમ અહીં, દેશમાં અને વિદેશોમાં વસતા ગુજરાતીઓ સાથે સંવાદી સેતુ બંધાતો ચાલ્યો. કંઈ કેટલાય મિત્રો ખોળી આપ્યા રેડિયોએ.

કાર્યક્રમનું પ્રસારણ શરુ થયું પછી થોડા જ સમયમાં એની વેબસાઈટ www.sursamvaad.net.au લોન્ચ કરવાનો નિર્ણય લીધો. તે વખતે એવી કલ્પના પણ નહોતી કે એનાથી સૂર-સંવાદનો આટલો બધો પ્રસાર થશે અને ખાસ કરીને ભારતમાં, જ્યાં માહિતી અને ગુજરાતી મનોરંજનનાં આટલાં બધાં ઉપકરણો સૌને સહજ સુલભ છે. માત્ર ભારતથી જ નહીં, ગુજરાતીઓ જ્યાં જ્યાં વસે છે એ દુનિયાને છેડેથી ઈ-મેઈલો આવવા શરુ થયા. એનાથી કાર્યક્રમના વિસ્તરી રહેલા વ્યાપનો અંદાજ આવતો થયો. વેબસાઈટ ઉપર વીતેલા બે સપ્તાહના કાર્યક્રમો ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં સાંભળી શકાય છે. એનાથી રેડિયો વૈશ્વિક ફલક ઉપર જઈને વિશ્વ-ગુજરાતી માધ્યમ તરીકે એક ભાત ઉપસાવી રહ્યો હોય એમ દેખાય છે. શરૂઆતમાં એક-એક ઈ-મેઈલ વાંચી હરખ માતો નહોતો, અને હજી પણ સ્થિતિ જુદી તો નથી જ. પણ માત્ર યાદગાર ક્ષણો અને ફીડબેકથી અને એને માટે જે કાર્ય થાય તે કાર્ય જ બનીને રહે. ઘણા શ્રોતાઓ કે મિત્રો સહજભાવે કુતૂહલથી કાર્યક્રમની તૈયારીમાં લાગતા સમય વિષે પૂછે, વ્યવસાય કર્યા પછી આટલો સમય કાઢવાનું કઈ રીતે થાય છે એમ પૂછે.

ત્યારે મારે મહા-મહેનતે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધવો પડે કારણ કે એવી ગણતરી કરવાનો ભાવ ક્યારેય મનમાં જાગ્યો નથી. રેડિયો વ્યવસાય નથી પણ એ જીવનક્રમ છે, દિનચર્યાનો એક અભિન્ન ખંડ છે, અને એના થકી જીવનમાં જીવંતતા છે. દરેક સંવાદ, પછી એ કોઈ નામી હસ્તીનો હોય, કે સામાન્ય શ્રોતા માટે અજાણ્યું નામ હોય, કશુંક આપતો જાય છે. એ ઉપલબ્ધિથી જીવનપટ સભર થતો જાય છે. ચાર વર્ષ એટલે બસોથી વધુ કાર્યક્રમો, એમાંથી કેટલાં નામો ગણાવી શકાય? દરેક સંવાદ એની રીતે અદ્વિતીય અને અજોડ. તેમ છતાં થોડાં પરિચિત નામો જેમણે રેડિયોને તેમના સંવાદથી સન્માન્યો : ‘પન્નભૂપણ’ ડો. આર.સી. મહેતા, ડો. ઈલાબહેન ભટ્ટ, નરેન્દ્ર મોદી, કૌશલ વોલેસ, સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી, ચિત્રુ મોદી, સુરેશ દલાલ, શાહબુદ્દીન રાઠોડ, ગુણવંત શાહ, ભગવતીકુમાર શર્મા, વર્ધા અડાલજી, તારક મહેતા, હિમાંશી શેલત, સુદર્શન આયંગર, સ્વ. ક્ષેમુ દિવેટિયા, પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય, આશિત દેસાઈ.. આ બધી મારી સંવાદ-સંપત્તિ.

રેડિયોના મારા સહયોગીઓ પણ મારા જેટલો જ ઉત્સાહ દાખવી આ કાર્યને અને મને બળ તેમ જ વેગ આપે. અમે એક નાનકડું એકમ. એક પરિવારની જેમ સતત વિચારોની આપ-લે કરતાં રહીએ, કોઈકે કંઈક નવું વાંચ્યું, જોયું, જાણ્યું હોય તો તરત એ માહિતી કે વિચારનું આદાન-પ્રદાન થાય. આ ઔપચારિક ટીમ ઉપરાંત સમય જતા રેડિયોની ટીમ હવે વિશ્વભરમાં પથરાઈ ગઈ છે. જે કાર્યક્રમ સાંભળે એ એની સાથે એવા સંયોજાય છે કે દુનિયાના બીજા છેડેથી પણ માત્ર ફીડબેક જ નહીં, કાર્યક્રમમાં વાણી લેવાય એવા વિષયોના સૂચનો મોકલાવે, મુલાકાત માટે સંપર્કો, ઘટનાઓ કે કાર્યક્રમો વિષે માહિતીથી પણ જ્ઞાત કરે.

આજે ચાર વર્ષના અને આ સૂરીલી સફર મને ક્યાં લઈ આવી એ પ્રશ્ન જાતને કરું છું, ત્યારે મારી જાતને એક શિલ્પી અને સૂર-સંવાદના દરેક પ્રસારણને એક શિલ્પાકૃતિ તરીકે જોઉં છું. શિલ્પકારનું દરેક સર્જન અજોડ અને અદ્વિતીય હોય. એમ દરેક કાર્યક્રમ અનોખો, એનો વિષય અનોખો, એમાં વાણી લેવાયેલો સંવાદ, સંવાદ સાથે ગૂંથાયેલા સૂર, ચીવટપૂર્વક અને માવજતથી કરેલું આ બધું સંયોજન અને સંપાદન એક શિલ્પની જેમ આકાર પામે, અને જેટલો આનંદ એનાથી શ્રોતાને થાય એનાથીયે વિશેષ તૃપ્તિ અમને મળે.

હવે પછી શું? થોડું થયું, ઘણું કરવાની મનીષા છે. બસ, કેડી લઈ જાય ત્યાં જવું. રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ ની જેમ -
The woods are lovely, dark and deep.
But I have promises to keep,
And miles to go before I sleep,
And miles to go before I sleep

e.mail : aradhanabhatt@sursamvaad.net.au

આપણું આ હોવું એ બે પળની વાતો ને વાતોના હોય નહીં ટોળા પછી શાને લીધા તે અબોલા ? વહેતા પાણીના પગે ઠોકર વાગીને એ તો ખીલે બંધાઈ થયું લીલ, મોઢું વકાસીને બેઠેલા ભીતરના પડછાયા એમાં તું ઝીલ, લખો, ભૂંસો ને લખાય એવી રેત પર પથ્થરના કેમ પડ્યા ઓળા ? સાવ અમીટ લકીર છે અબોલા ? સમ્રાટાની બાણશય્યા પર પોઢીને સપનાંઓ મૂંગું કરાંજી, વાતનો ઉજાસ લઈ ઉગે એ સૂરજ રાતની આંખોમાં કોણ આંજી? ફાટે ન ફીટે, અબોલા છે તારા કે પાટણના મોઢા પટોળા ? આવા આકરા તે હોય શું અબોલા ?

- વિવેક મનહર ટેલર

(૦૬-૦૭-૨૦૧૧)

e.mail : dr_vivektailor@yahoo.com

બંધ હવે ‘બંધ’નાં એલાન !

• જુગલકિશોર

બંધ હવે ‘બંધ’નાં એલાન !

બંધ રહે મુઠ્ઠી, અકબંધ રહે માન ! બંધ હવે

પોળોનો બંધ હોય જડબેસલાક,
ભલે નાનો પણ રાયનો દાણો;
શહેરોના બંધનું અટક્યાળું આકરું
સમજે સમજનાર શાણો;
આખા ગુજરાતનો ચાળો પોસાય નહીં
ઘડીયે ને પહોર, રહે ધ્યાન ! બંધ હવે

બંધનો સંબંધ નહોય ધંધાદુકાનોને,
‘રોકો’ની વાતને રોકો,
કરડે માંકડ ને માર ખાય ખાટલો,
મરતાંને મારવાનો મોકો;
કાગડાને મનગમતી રમત્યુંમાં દેડકાનો
કળીયે કપાઈ જાય જન !! બંધ હવે

સદીઓનાં બંધ દ્વાર ખોલવાની વાત ખપે,
ભોગળોને ભાંગવાનું ભાવે,
તાળાં ઉઘાડનાર ચાવીયુંને શોધનારી
કળ ને કરામત કોઈ લાવે !
અંગનાં ઓશીકાં ને પંડ્યાનાં પાથરણાંનું
આપીએ એવાંને સન્માન ! બંધ હવે

નદીયુંને નાથીને બાંધેલો બંધ, ગમે,
માણસ-માણસનો સંબંધ,
અંતરો ઓગાળીને એકતા ઉગાડી દીયે
એવો રચાય અનુબંધ;

માનવીને કુદરતનો કાયમી ઋણાનુબંધ -
રાખવી તો એની પહેચાન ! બંધ હવે

આશાની આડશે સાચવીને ભારેલો
આંસુનો બંધ કદી તુટે,
પાંપણે ઝળુંબતું કરુણા-જળ કોક દી’
જળબંબાકાર થૈ વછુટે !!
બંધનમુક્તિના ભેદ ભાંગી પછી
જળથળમાં
ઘુઘવે કરાળ-કાળ-ગાન !!!

બંધ હવે ‘બંધ’નાં એલાન.

ઓશિતાં જ જડી આવેલું કવિતું
મોકલું છું. સાથે બ્લોગની લીંક પણ.

[http://
jkkishor.wordpress.com/](http://jkkishor.wordpress.com/)

e.mail : jjugalkishor@gmail.com

- એતાનશ્રી

‘વસંત ઋતુમાં તમારી લાઈલેકની વાડ કેવી હસી ઊઠતી હશે ?’

• “મુંબઈ સમાચાર”ના સાપ્તેમ્બર ૧, ૨૦૧૧ના અંકમાંના ‘વડનેટ’ વિભાગમાં ‘જન ગણ મન ...’ વિષે રસપ્રદ માહિતી વાંચી આનંદ થયો. આ લેખમાં એકાદ-બે દોષો તરફ ધ્યાન દોરવાની રજા લઉં છું : ૧) jonomonogono બદલે johogonomono છપાયું છે; ૨) ‘ગીતનું જે અંગ્રેજી લિપ્યંતર - ‘ટ્રાન્સક્રીપ્શન’ - આપવામાં આવે છે ...’

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ઉપરના વાક્યમાં વપરાયેલ ‘ટ્રાન્સક્રીપ્શન’ શબ્દપ્રયોગ યોગ્ય નથી, ‘ટ્રાન્સલિટરેશન’ જોઈએ. Transliteration <http://www.thefreedictionary.com/transliteration> means a transcription from one alphabet to another... It means the spelling of a word in one language with the alphabet of another language.

Trans-lit-er-ate, trans-lit-er-at-ed, trans-lit-er-at-ing, trans-lit-er-ates means to represent (letters or words) in the corresponding characters of another alphabet

Explaining it in another way transliteration means the spelling of a word in one language with the alphabet of another language.

મૂળ બંગાળી ભાષામાંથી અંગ્રેજીમાં jonomonogono લખીએ અને ગુજરાતીમાં ‘જિનોગોનોમોનો’ લખીએ તે transliteration - ટ્રાન્સલિટરેશન - કહેવાય પણ મૂળ બંગાળી લિપિમાં ઉચ્ચાર દર્શાવવા ‘જિનોગોનોમો’ને બંગાળી અક્ષરોમાં લખીએ તે ટ્રાન્સક્રીપ્શન કહેવાય.

ઉપરના વાક્યમાં ‘ટ્રાન્સલિટરેશન’ શબ્દપ્રયોગ વધુ યોગ્ય ગણાત. જે પરભાષાના શબ્દના અર્થ જે ખબર ન હોય, તો તેવા પરભાષાના શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં ન વાપરવા તે જ સરળ ઉપાય છે.

હવે “ઓપિનિયન”ના ઓગસ્ટ અંકમાં આવ્યા દીપક ધોળકિયાના પત્ર વિષે - પરદેશી શબ્દોના ઉચ્ચાર વિષે ઘણું બધું ચર્ચાઈ ગયું છે, નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે ઘણું મનન, ચિંતન, ચયન થયું છે. તેથી મારે દીપક ધોળકિયાને એટલું જ કહેવાનું કે પરભાષાના શબ્દોના ઉચ્ચાર શીખવા માટે મારી પાસે - દશ હજાર માઈલ સુધી આવવાની કાંઈ જરૂર નથી. તમારા મેજ પર જે સારી અંગ્રેજી ડિક્શનેરી હોય તો તેમાં શબ્દોના ઉચ્ચાર જોઈ, તે પ્રમાણે ઉચ્ચાર લખવા/વાંચવા રેડિયો કે ટેલીવિઝન પર ઉદ્દ્યોગપણા, સમાચાર વાંચન માટે ઉપયોગ કરવો એવી મારી અરજ છે. જે જાહેર જનતાને ઉદ્દેશી લખાયેલ લખાણ અથવા રેડિયો કે ટેલીવિઝન પર ‘બોલાતા’, ‘ઉચ્ચારતા’ શબ્દોના ઉચ્ચાર ખોટા થાય, તો હજારો - લાખો વાંચકો, રેડિયો કે ટેલીવિઝન માણતા પ્રેક્ષકો ખોટા ઉચ્ચાર કરતા શીખશે, એવી દહેશત છે.

ઉમાશંકર જોશીના શતાબ્દી વર્ષમાં આ મારી સ્મરણાંજલિ / શબ્દાંજલિ. ઉમાશંકરભાઈ હું ભૂલતો ન હોઉં તો ૧૯૮૬ દરમિયાન અહીંની ‘ગુજરાતી એકેડેમી’ના આમંત્રણથી અમેરિકાના પ્રવાસે આવ્યા હતા. ૧૯૮૬ વખતે ન્યૂયોર્ક અને અન્ય સ્થળોમાં તેમની ૭૫મી જન્મ જયંતી ઉજવાઈ હતી.

યુનિવર્સિટી ઓફ ડેટનમાં Gandhi and Tagore's Influence On Indian Literature વિષે તેમનો વાર્તાલાપ ‘ધ ઈન્ડિયા ફાઉન્ડેશન’ના ઉપક્રમે યોજ્યો હતો. તેમની સમગ્ર અમેરિકી મુસાફરીમાં ફક્ત ડેટનમાં જ તેમણે અંગ્રેજીમાં વાર્તાલાપ આપ્યો હતો તેવું તેમના કહેવાથી જાણ્યું હતું.

વાર્તાલાપની શરૂઆત પહેલાં તેમનો પરિચય આપતી વખતે મેં તેમને તેમના ૭૫માં જન્મ દિન નિમિત્તે અભિનંદન આપ્યા અને શતાબ્દી ઉજવવા તે જરૂર ડેટન આવે, તેવી આશા દર્શાવી હતી.

બીજા દિવસે સવારે મારા ઘરે તેમની સાથે થોડી વાતચીત વાર્તા-ગોષ્ઠિ તેમની સંમતિથી ‘રેકોર્ડ’ કરી. મારી પાસે તે વીડિયો ક્યાંક છે, તે શોધી કાઢવો પડશે. તે વખતે creative process વિષે વાત કરતાં મેં તેમને પહેલાં ‘ભોમિયા વિના મારે ભમવાતા ડુંગરા’ વાંચવાની અરજ કરી. તેમણે કાવ્ય વાંચ્યું અને પછી

“ઓપિનિયન”/ Opinion

તે કાવ્યની પ્રેરણા વિષે થોડું બોલવા કહ્યું. તમે ક્યાં પ્રવાસે ગયા હતા, ક્યાં તમને ભોમિયાની જરૂર લાગી? ... પ્રશ્ન સાંભળી તે હસી ઊઠ્યા. તે લખ્યું ત્યારે તો હું સ્વતંત્રતાની ચળવળને કારણે જેલમાં હતો. કાગળ પેન્સિલ છુપાવી રાખવા પડતાં. તે વખતે સમય પસાર કરતાં મને ગુજરાતના ગિરિશિખરો અને નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય યાદ આવ્યાં - તે મારી પ્રેરણા

ન્યુયોર્ક પલોન્ચ્યા બાદ ઉમાશંકરભાઈએ એક આભાર - "Thank you" note તરીકે પોસ્ટકાર્ડ મોકલાવ્યું હતું. તેમાં તેમણે લખેલી એક વિગત મને હજુ પણ યાદ છે. He particularly mentioned a rows of Lilac plants that make a border of my backyard. He ended his note with વસંત ઋતુમાં તમારી લાઈલેકની વાડ કેવી હસી ઊઠતી હશે? That was poet speaking This has to be one of the most memorable events of my life!

આ કવિ જીવ, આ કલ્પના, આ શબ્દપ્રયોગ કવિ જ કરી શકે ના, ઉમાશંકર જોશી જ કરી શકે. આ પ્રસંગને મારા જીવનનો અવિસ્મરણીય પ્રસંગ ગણું છું. ... ગુઝર ગયા વોહ જમાના ...

નર્મદની શબ્દ સૃષ્ટિ, લે : ભોળાભાઈ પટેલ, “ઓપિનિયન”, જુલાઈ ૨૦૧૧. પૃષ્ઠ ૧૭. નીચે જણાવેલા બે વાક્યોમાં મુદ્રણદોષ કે સ્મૃતિદોષ જણાયો : ૧) મુંબઈમાં સ્ત્રી વનાનો હતો (જમાનો નહીં) તેથી હું શરીરે હેરાન રહ્યો. ૨) ઓળખાઈ ચુકો છું, ચૂકી છું નહીં.

લેખ સાથે અપાયું નર્મદનું ચિત્ર કલાગુરુ રવિશંકર રાવળે “કુમાર” માટે નર્મદના મૂળ ફોટોને આધારે આલેખ્યું હતું, તે આજ લગભગ ભૂલાઈ ગયું છે.

ઈસાબેલા, સત્યની યાત્રી, લેખક - ધીરુભાઈ શાહ, પૃષ્ઠ ૧૮, “ઓપિનિયન”, જુલાઈ ૨૦૧૧. આખું નામ ઈઝાબેલા બૉમ્ફ્રી Baumfree, also spelled Bomefree. Isabella : Phonetic Pronunciation : ih-zuh-BEH-luh ઈઝાબેલાએ ૧૮૪૩થી તે પોતાનું મૂળ નામ બદલી સોજર્નર ટ્રૂથ નામ અપનાવ્યું. According to Jone Johnson Lewis, Isabella believed that the name Sojourner Truth was inspired to her by Holy Spirit and she became a travelling preacher (the meaning of her new name).

‘યુનિકોડ ઉદ્યોગ’ નામક પંચમ શુક્લની રચના ખૂબ ગમી.

- હરીશ ત્રિવેદી

e.mail : harisht895@sbcglobal.net

જોડણી ધોરણથી પણ કથડેલી માલુમ પડે છે

• સંગીત જોડાજોડ અંક મળ્યો. આભાર. તમે ઉઝાના દબાણ હેઠળ વશ થયા હો, તેમ મને વર્તાય છે. તે નેત્રકંટક છે, અને વળી, તે અવળે રસ્તે ચડેલું આંદોલન છે. આવું છતાં, અંકમાં અન્યત્ર પણ જોડણી ધોરણથી ક્યાંય કથડેલી જોવા મળી છે. અંક પૂરો થયો પછી મુદ્રણ સારુ તે જાય તે પહેલાં તેને જોઈ તપાસી લેવા તમે ગુણવત્તાવાળા કોઈ પ્રૂફ રિડરને કેમ રોકતા નથી ?

- મધુ રાય

e.mail : madhuthaker@yahoo.com

હું એનો ‘આગ્રહી’ નથી

વહાલા ઉત્તમભાઈ,

• હા ... મને વિપુલભાઈનો (“ઓપિનિયન”) અંક મળ્યો. અને અંદર તમારું લખાણ પણ વાચ્યું. મને આપણા રામજીભાઈ (બોપલ વાળા) યાદ આવી ગયા. એમનો પત્ર મેં હજુ સાચવી રાખ્યો છે. આપ સૌ ઉઝા જોડણીના મિશનરી છો. પ્રેમી છો. હું એનો ‘આગ્રહી’ નથી. જોને જેમાં લખવું હોય તેમાં લખે. મેં તો સ્પષ્ટતા કરેલી જ છે કે ૨૫-૨૭ વર્ષ પહેલાં બનાવડાવેલા મારા કમ્પ્યુટરના કીબોર્ડમાં લખવાનું મારા માટે સરળ અને ઝડપી બને છે. માટે આ રીતે લખું છું. મારા મિત્ર રામજીભાઈ આ વાંચશે તો પાછા મારા ઉપર અકળાઈ જશે. અલબત્ત, ઉઝા જોડણીથી પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોનો બોજ બહુ જ હળવો બને અને નિર્ભય રીતે એ લખતા થાય.

હું તો મહાભારત, ઉપનિષદ કે અન્ય ગ્રંથોમાંથી કેટલાક શ્લોકોના અનુવાદ કરતી વખતે એ શ્લોકો પણ એ જ રીતે લખું છું. હા, કેટલાક

વાચકોને એ ગમતું નથી. પણ મને તો એથી એ શ્લોકોનો અર્થ કે મર્મ બદલાઈ જતો નથી લાગતો આ મારી અંગત માન્યતા છે.

- આનંદ રાવ

e.mail : gunjan.gujarati@gmail.com

અગ્રલેખમાં પૂરું ચિત્ર પમાયું જ નથી

• રસપૂર્વક તમે મોકલાવેલા લેખો વાંચતો રહ્યું છું. આ વખતના અગ્રલેખમાં પૂરું ચિત્ર પમાયું નથી અને હકીકતો મેળવાઈ નથી, તેમ યુનાઈટેડ કિંગડમના એક નિવાસી તરીકે મને લાગ્યું છે.

હા, અહીં રંગભેદ છે અને તેનો અસ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી, પરંતુ તે નહીંવત છે. ભેદભાવ માટે યુનાઈટેડ કિંગડમમાં કાયદાકાનૂન છે અને ગુનેગારોને કડક સજા થતી આવી છે. માટે અહીં આ લેખકની દલીલ બોદી નીવડી છે.

હવે વાત રહી બેકારીની : આમાંના મોટા પ્રમાણમાં પ્રમાદી છે. તમે જોયું જ હશે કે છેલ્લાં ચારેક વર્ષ દરમિયાન પાંચેક લાખ પોલિશ ઈમિગ્રાન્ટોને રોજગારી અહીં સાંપડી જ છે અને સ્થાનિક બેકારોનો આંક આમ સ્થિર જ રહ્યો છે. વળી, કેટલાક દાખલાઓમાં તો આપણું કલ્યાણરાજનું તંત્ર રોજગારી મેળવવાને સારું હરકતો પેદા કરતું રહ્યું છે.

ગરીબાઈને મુદ્દે ભારતમાં જે પ્રકારની ગરીબાઈ છે તેવી અહીં જોવા નથી મળતી. આ હુલ્લડમાં જે લોકો સામેલ હતાં, તેમાં અનેકોને 'ડિઝાઈનર્સ' કપડાં અને પગરખાં પહેરેલાં તમે ય દીઠાં હશે.

કેટલાંક લોકો ફરિયાદ કરતાં ફરે છે કે તેમને પરવડતું નથી, પરંતુ છ પાઉન્ડે સિગારેટનું પેકેટ અને બે પાઉન્ડે લાગરનો પાઈન્ટ તેમ જ મોહક મોબાઈલ્સ ખરીદવાની તકલીફ આવતી નથી. આને ગરીબાઈ ન કહેવાય.

આમ મૂળે તમે જે જૂઓ છો તે સરિયામ મવાલીગીરી જ છે અને કાયદાકાનૂન માટેની અવગણના જ છે. તે નરી ચોરીચપાટી થઈ. જે લોકો પર કામ ચલાવાયું છે તે દરેક સ્તરના લોકો હોય તેમ સાબિત થતું રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે ઓલિમ્પિક હરીફાઈમાં તરનારાઓ, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, પરિવારજનો, દસ વરસની વયના બાળકો ય સુધ્યાં.

પરિણામે, હું તો અહીં પોલિસને કહીશ કે તમે વધુ પડતાં સુંવાળાં ન રહો, તેના બદલે ગુનાને પકડવા નક્કર પકડ લો જેથી ગુનાઓની જીત ન થાય.

- પ્રકાશ પૂણાંબેકર

e.mail : ashshop1@hotmail.com

મગસ + ઠોર + બુંદી ને આદુની કટકીનો મુરબ્બો

• તમારા તરફથી દર વખતે પેટ ભરીને પરસાદી આરોગવા મળે છે. શ્રી રણછોડરાયજીનો મગસ હોય કે શ્રીનાથજીનો ઠોર કે બાલાજીની બુંદી. મજા જ મજા.

હમણાં જ જૂનાં "સંધિ" મારા વાંચવામાં આવ્યાં જેમાં તમારી નાદુરસ્ત તબિયત પરનો - દવાખાનાના અનુભવનો - લેખ વાંચ્યો. ભલે ક્યારે ય મળ્યાં ના હોઈએ પણ દૂર રહે રહે એક આત્મીયભાવ તો ચોક્કસ હોય જ. હવે તમને સારું હશે અને સાજાસમા જ રહો, એવી પ્રણામ સહિત શુભેચ્છા.

વચ્ચે એકવાર, લગભગ વરસ-દોઢ વરસ પહેલાં બાપુજી(મહેન્દ્ર મેઘાણી)એ તમે આપેલી જીભે ખાઘ એવી પરસાદી - એમનામાંથી - મને આપેલી. આદુની કટકીનો મુરબ્બો. તમારાં આંખે ખાઘ એવા "ઓપિનિયન" જેટલો જ સ્વાદિષ્ટ.

તમારો આ બધાં માટેનો ગણ મારે કેટલાંય દિવસથી માનવો'તો, આજે મૂરત આવ્યું. તમે અને "ઓપિનિયન" સદા સ્વસ્થ રહો એવી મંગળ ભાવના.

- અરુણા જાડેજા

e.mail : arunaj50@yahoo.com

... તેથી વિશેષ લગાવ

• 'જન મન ગણ અધિનાયક જય હે ભારત ભાગ્ય વિધાતા' રાષ્ટ્રગીત પૂર્ણ આપવા બદલ ખૂબખૂબ આભાર. ભારત સરકારના માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલયે આ વર્ષે પ્રસારિત કરેલ કાર્યક્રમ ટીવી પર જોયો હતો. બધા કલાકારોએ ખૂબ ભાવપૂર્ણ રીતે રજૂઆત કરી. ગુરુદેવની પૂરી રચના સાંભળી ખૂબ આનંદ

થયો હતો અને આજે તમારા થકી એ બેવડાયો. મારો પરિવાર શાંતિનિકેતન સાથે સંકળાયેલો હોઈ મને વિશેષ લગાવ રહે છે. હું મૂળ વડોદરાનો અને અમેરિકાના કેલીફોર્નિયામાં રહું છું. અખબારી જીવ છું.

- જયકાંત પટેલ

e.mail : anytimenewslink@yahoo.com

ભારતનું ભ્રષ્ટાચાર આંદોલન ને દરિયાપાર વસતો ભારતીય સમાજ

• "ઓપિનિયન"ના ઓગસ્ટ અંકે કેટકેટલા વિચારકો, સર્જકો અને સાહિત્યકારોની દુનિયાની બારી વાચકોને સારું ખુલ્લી કરી આપી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ, ઉપરાંત બોલ્ટનસ્થિત સાહિત્યકાર અદમ ટંકારવી તેમ જ સન ૧૯૧૧ વેળા જન્મેલા યૂનંદા સાહિત્યકારો જેવા કે પ્રલ્લાદ પારેખ, ઉમાશંકર જૈશી, ભોગીલાલ ગાંધી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, 'અજ્ઞેય'જી તથા ફૈઝ અહમદ ફૈઝ. આ બધી હસ્તીઓનાં જીવનકવન વાંચવાનો ઘણો આનંદ/રસ રહ્યો.

૧૯૧૧માં જન્મેલા સર્જકોની જન્મ-શતાબ્દી સાહિત્યજગત ઊજવી રહ્યું છે. એમાં આપણી 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી' પણ સામેલ રહી. અકાદમીએ મે મહિનામાં 'આંતરરાષ્ટ્રીય ગુજરાતી દિવસ' નિમિત્ત કાર્યક્રમ રચ્યો હતો. વલ્લભ નાંઢાએ 'શતાબ્દીએ વંદના'નો લેખ લેખે લાગે તેવો કર્યો છે. આ અતિ સુંદર, રસાળ શૈલીના લેખ માટે વલ્લભભાઈને ઘણાં અભિનંદન. આવો સમુચિત અવસર યોજવા માટે અકાદમી પણ ધન્યવાદની અધિકારી છે. ભદ્રા વડગામા, વલ્લભ નાંઢા, અનિલ વ્યાસ, રમાણભાઈ પટેલ, ફારુક ધાંચી, પંચમ શુક્લ શાં વક્તાઓને ઘણાં ઘણાં વંદન. વળી, ઉવિશ કોઠારીનો ય ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક બાબતનો લેખ પણ જબ્બર થયો છે.

દરમિયાન, ઓગસ્ટ મહિનામાં મારો દીકરો કિરણ પોતાના કુટુંબ સાથે ન્યુયોર્કમાં હતો, ત્યારે ૧૫ ઓગસ્ટની ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય દિવસની મેડિસન સ્ક્વેરમાં રાખવામાં આવેલી ઉજવણીમાં તેમને હાજર રહેવાની તક મળેલી. 'મેં અણ્ણા ડૂંની ગાંધી ટોપી પહેરીને ભારતીયો મોટી સંખ્યામાં હાજર હતા. તેમાં થોડાં નવયુવકો ય હતાં. કિરણની તેમની જેડે સહજ વાતચીત પણ થઈ. કિરણે પૂછ્યું, તેઓ શા માટે અણ્ણા હજારેના આંદોલનને ટેકો આપે છે ? કહે, અમે ભારતીયો છીએ એટલે ! પૂછ્યું, તો અણ્ણા હજારે વિશે શું જાણો છો ? ભ્રષ્ટાચાર સરકારમાં જ છે ? કાનૂનથી જ તે નેસ્તનાબૂદ થઈ શકે ? સરકાર અને અમલદારી તંત્રો જ એમાં જવાબદાર છે ? શું આમ જનતાનો કોઈ જ હિસ્સો નથી ? તેમનાં નીતિમૂલ્યોએ નથી સાથ પૂર્યો ? આવી આવી પ્રશ્નોત્તરી થઈ પણ કોઈએ નક્કર વિચાર કર્યો હોય અથવા ઊંડું ચિંતન કર્યું હોય કે પછી મજબૂત દૃષ્ટિબિંદુ હોય તેમ લાગ્યું નહીં. કિરણે વાતચીત લંબાવી કે જેથી વિશેષ માહિતી મળે. વળી, પૂછે : આટલી મોટી સંખ્યામાં ભારતીયો ભેગાં થયાં હોય તો મૂળ અમેરિકી પ્રજાને કેવો સંદેશો પહોંચાડવા માંગો છો ? તમે અહીંના વતનીઓ છો; તમારું ભણ્ણતર - ઘડતર અહીં થયું છે; ધંધોધાપો આ દેશમાં કરો છો; આ સઘળું ધ્યાનમાં લઈએ તો અહીંના અમેરિકી જાહેરજીવનમાં, રાજકારણ - સમાજજીવનમાં કેવો રસ - સક્રિયતા ધરાવો છો ? આ યુવાનોમાં, તેમની વાણીમાં, વર્તનમાં કિરણે ઉદ્દાસીનતા ભાળી !

અણ્ણા હજારેના આ આંદોલનમાં સહકાર દર્શાવવામાં દુબાઈમાં પણ મોટી સંખ્યામાં ભારતીય વસાહતીઓ ભેગા થયેલાં, પણ તેમના પાંચેક આગેવાનો પોલિસના હાથે ઝડપાયા ! લંડનનાં પણ આવાં સમાચારો વાંચવા સાંભળવા મળ્યા. ભારતીય દૂતાવાસ કચેરીઓ સમક્ષ આવા મોટા ધરણા દેખાવો યોજાયા. જરૂર, આવાં વર્તનમાં આપણા વસાહતી કોમનો વતનપ્રેમ દેખાઈ આવે છે. આ વખાણવા જેવું ખરું. પરંતુ આપણા ડાયસ્પોરિક સમાજે થોડાક પાયાગત પ્રશ્નો બાબત વિચારવું રહે છે. જે દેશમાં વસવાટ કર્યો છે, જ્યાં ધંધાધાપા જમાવ્યા છે, ભાવિ પ્રજા ભણ્ણતર લઈ, પોતીકું ઘડતર ચણ્ણતર જ્યાં કરી રહી છે, એ દેશ પ્રત્યેની કેટલી વફાદારી ? આટલે દૂર બેઠાં, અણ્ણા હજારે, બાબા રામદેવ અને તેમના સાથીઓ વિશે કેવી અને કેટલી જાણકારી ધરાવીએ છીએ ? ભારતના વિચારકો - નિરીક્ષકો શું વિચારે છે આ આંદોલન વિશે તેની કોઈ માહિતી ખરી કે ?

તેમને ખબર છે ખરી કે આ આંદોલન એટલે મીડિયાએ રચેલું મોટું ઝંઝાવાત ? આ બધા વચ્ચે પ્રખર વિચારકો અને લેખકોનો અવાજ ડૂબી ગયેલો લાગે છે.

‘બૂકર પ્રાઈસ’ વિજેતા લેખિકા અરુંધતી રોય ભારતના અનેક આંદોલનોનાં સુકાની છે. શાસનનાં પ્રખર ટીકાખોર રહ્યાં છે, પણ આ ફેરે સરકારનાં પક્ષકાર હોય તેમ નિખર્યાં છે. અણ્ણા હજારેનું આંદોલન અને અનશન કેટલાં છીછરાં છે, તે બાબત તેમણે ટિપ્પણી કરી છે. ભારતીય વસાહતી સમાજ તે બાબત મૌન સેવ્યું છે. કારણ ? તેમની ટીકા હતી કે આંદોલનમાં મોટો અંશ છે : ‘Aggressive Nationalism’ અને અણ્ણા હજારેની માંગો છે : ‘Draconian’. છેલ્લે અરુંધતી રોયે અભિપ્રાય આપ્યો છે : While Hazare’s means may be Gandhian, his demands are certainly not.’

આવી ટીકા સાંભળવામાં - વિચારવામાં કદાચ કોઈને નવરાશ નથી. “એશિયન એજ”ના તાજીતરના એ તંત્રીલેખને પણ વાંચવા વિચારવાની તકલીફ કેટલાએ ભલા લીધી હશે ? સરસ હતા તે સંપાદકીય લેખના શબ્દો : ‘Arrogance of power can often blind. But less obvious is the arrogance of humility and righteousness. Hazare’s blinded

followers are getting carried away by all the frenzied media attention.’

ગુજરાતી વસાહતીઓનું ધ્યાન આપણા જાણીતા લેખક વિચારક ગુણવંત શાહે લખ્યું છે તે તરફ ગયું જ હોય. “ઓપિનિયન”ના જુલાઈ અંકમાં આ લેખ આમેજ થયો છે. એમાં એક જગ્યાએ ગુણવંતભાઈ અભિપ્રાય આપતા લખે છે : ‘મારી દૃષ્ટિએ આમરણ ઉપવાસ કરનારની ચિત્તવૃત્તિ પ્રાર્થનામય અને ટ્રેપમુક્ત ન હોય તો દબાણ કે ‘બ્લેકમેઈલ’ કરનારા ઉપવાસ બની જાય છે. અણ્ણા હજારે કે બાબા રામદેવના ઉપવાસની કક્ષા અંગે વિચારવું રહ્યું. અણ્ણાજી ગાંધીજન છે તો ય તેમની પાસે સત્યશોધકને શોભે એવી ‘ઝીણી ચીવટ’ નથી. ... બાબા રામદેવ ખૂબ બોલે છે અને ઉતાવળે બોલબોલ કરે છે સત્યવાદી હોય એવા માણસની જુબાન લાંબી નથી હોતી. સંન્યાસીને છાજે એવી સહજ સ્વસ્થતાવાળી મુદ્રા તેમની વાણીમાં અને હલનચલનમાં વરતાતી નથી.’

ભારતીય વસાહતી સમાજ દૂર વસે છે એટલે ભારતના આવા ગંભીર અને જટીલ પ્રશ્નોમાં દખલ અંદાજ કરવી કે નહીં એ ઘણા વિચાર-મનન માંગી લે છે.

- ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી

[‘Kamal Kunj’, 3 Buckingham Mews, SUTTON COLDFIELD, West Midlands, B73 5PR, U.K.]

(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરથી)

બખલદાસની ગેરહાજરી ખુશનુમા હવાની જેમ ફરી વળે એ પહેલાં કાતિલ ઠંડીના લખલખાં જેવી ફાલ્ગુનીદેવીની પાતળી ચીસ સ્ટોરમાં પડઘાઈ. એ.બી. જે કંઈ કરે કે ગોઠવાવે એમાં કશી ક્ષિએટિવિટી હોતી નથી એવી એમની ચોક્કસ માન્યતા હતી એટલે આખી શોપ નવેસરથી ગોઠવાય પછી જ એમનાથી ઓરેન્જ જ્યુસ મોઢે માંડી શકાતો.

‘લે માર્યા ઠાર! આ તો ભૂત ગયું ને પલીત આયું.’ મનોજે સહેજ ઠપકાભરી આંખે એમની સામે જોયું એ સહન ન થતું હોય એમ દેવજીભાઈએ નીચલો હોઠ મરડી ‘હુ કેસી!’-નો ઈશારો કરતાં પોતાના મેંગો કોર્નર તરફ ડગલું ભર્યું. દેવજીભાઈનો ઈન્ડિયામાં ટ્રાન્સપોર્ટનો બિઝનેસ હતો. દસેક ટ્રકો હતી અને એમના કહેવા મુજબ સાચી નીતિથી ધંધો કર્યો એમાં વીસેક પેટીની વાટ લાગી ગઈ હતી. જો કે એ હારી ખાવાના નથી અને પાઈએ પાઈનું દેવું ચૂકવી દેવાના કઠોર નિર્ણય સાથે લંડનમાં રહી પડ્યા છે. દેવું કેટલું ચૂકવાયું એ લેતી દેતીનો હિસાબ એટલે એની સામે જિંદગીના સરવાળા બાદબાકી કરવા પડે! યુ.કે. ઈમિગ્રેશનની સમજણ બહારની વસ્તુ એ બરાબર સમજે છે ને એમનાં વાઈફ અને સનને તેડાવવાના વેંતમાં છે. કામના એ ચોક્કસ, ઉપરાંત તક મળ્યે એના પુરાવા એ.બી. તો ઠીક, ફાલુમેંમને

બ્રિટનની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના ઉપક્રમે ‘કવિ અનિલ જોશી સાથે એક બપોર’ કાર્યક્રમ

અમારા પ્રતિનિધિ તરફથી લંડન, તા ૩ : બ્રિટનની ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ દ્વારા ૨૭મી ઓગસ્ટે લંડન (હેરો)ની ગેઈટન લાઈબ્રેરીમાં કવિ અનિલ જોશી સાથે એક બપોરનું આયોજન થયું હતું. અકાદમીનાં મહામંત્રી ભદ્રા વડગામાએ કવિ સહિત સાહિત્યરસિક શ્રોતાઓને લાઈબ્રેરીના શાંત છતાં સાહિત્યવ્યાસંગને પોષતાં વાતાવરણમાં આવકાર્યાં હતાં. ઘયકાઓથી બ્રિટનમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની મશાલ પ્રજ્વલિત રાખનાર અકાદમીના કર્મઠ જોગી

અને ઓપિનિયન મેગેઝિનના તંત્રી વિપુલ કલ્યાણીએ કવિ અને નિબંધકાર તરીકે જાણીતા અનિલ જોશીના પરિચય અને કાર્યક્ષેત્રના તંતુને ગોંડલનરેશ ભગવતસિંહજીથી લઈ સાંઈ કવિ મકરંદ દેવે, ઉમાશંકર, યશવંત દેશી, પન્ના અધ્વર્યુ અને મુંબઈના સિનેમાજગત સુધીના ફલક પર મૂકી કાર્યક્રમને શરૂઆતથી જ બહુમુખી અને રસાળ ભૂમિકા પૂરી પાડી હતી. કોઈ ખર્ચાળ હોલ, સેલેબ્રિટીની હાજરી કે માર્ક/લાઉડ સ્પીકર વગર કશાય દેખાડા વગર લંડનની લાઈબ્રેરીમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય સંવર્ધનના

આવા સંનિષ્ઠ ઉપક્રમથી કવિ અનિલ જોશી પ્રસન્નતાથી ખીલી ઉઠ્યા હતા. જેની સાહેદી એમની વૈવિધ્યભરી કવિતાની રજૂઆત અને આનુષંગિક પારદર્શક કે ક્રિયતથી મળતી રહેતી હતી. કવિએ અકાદમીના ઉપક્રમને એમનો વાત-વિસામો ગણાવી એમના જાણીતા સ્ત્રી-સંવેદનનાં ગીતોની સાથે પ્રયોગશીલ, જાહેર અને આમઆદમીના જીવનને સ્પર્શતાં ગીતો/કાવ્યો, સ્ટેચ્યુ જેવા નિબંધસંગ્રહના નિબંધોની વાત ઉપરાંત અન્ય કવિમિત્રો, સ્વરકારો અને મેગેઝિનના તંત્રીઓ સાથેનાં ખટમીઠાં સંભારણાઓને અસ્ખલિત

અનિલ જોશી સાથે વિપુલ કલ્યાણી

વાક્યપ્રવાહમાં લગભગ બે કલાક સુધી વહાવી શ્રોતાઓને રસતરબોળ કરી દીધા હતા. મોટા ભાગના ઉંમરલાયક શ્રોતાઓ વચ્ચે કેટલાક યુવાનો અને ભારતથી ભણવા આવેલા વિદ્યાર્થીઓના ચહેરા લંડનમાં પણ જ્યાં જ્યાં વસે ગુજરાતી ત્યાં સદાકાળ ગુજરાતની યાદ અપાવી જતા હતા.

અકાદમીના ઉપપ્રમુખ સુખમાબેન સંઘવીની હાજરી આવા વધુ ઉપક્રમો માટે યુવા કાર્યકરોને પ્રોત્સાહિત નીવડી હતી. લાઈબ્રેરી બંધ થવાના

સમય સુધી ચાલેલા આ અનોખા પચારિક દોરનું સમાપન અકાદમીના પ્રમુખ અનિલ કાગળવાળાએ એમની બ્રિટિશ સેન્સ ઓફ હ્યુમરથી ઓરકર વાઈલ્ડના કવિ અને કવિતા વિશેના કવોટ ટાંકી કરતાં સહુના મુખે મરકલાં પથરાયાં હતાં. આ બપોરની કેટલીક ક્ષણોના વીડિયો યુ-ટ્યુબ (www.TouTube.com) ના સર્ચ બોક્સમાં ટાઈપ કરીને માણી શકાશે.

પણ આપી શકતા. મેમ એવી રજેરજ ચકાસી ખુશ થતાં, 'થેન્ક્સ દેવુભાઈય.'

ધીમે ધીમે ભીડ વધતી જતી હતી. શનિ રવિ ઈલિંગ રોડ હકરેકદ જતા. બની ઠનીને આવેલી ગુજરાતગોને જોઈ આંખ સામે ઢાલગરવાડ તરી આવતી. ભાત ભાતના અવાજો વચ્ચે સસ્તું શાક શોધવા એકે એક પાટિયું તપાસતી બહેનોને નજરભર જોઈ ત્યાં ફાલ્ગુનીબહેનનાં ચક્ષુ, ખાસ તો એ.બી. જનાથી યથયરી ઊઠતા એ વિશિષ્ટ અદા છોડતાં તાડૂક્યાં. બળદને આર ઘોંચાય ને પગ ઊપડે એમ મનોજ કામે વળગ્યો પણ મન પલેંચી ગયું શાસ્ત્રીનગર શાકમાર્કેટ ...

હેતલ જીવપૂર્વક શાક લેવા તાણી જતી. એ શાક લેતી હોય ત્યારે એ લારીઓ પર ફરતી સ્ત્રીઓને જોયા કરતો. ગિરીશો લગ્ન માટે પંદરેક છોકરીઓ જોઈ હતી. રમામાશી બરાબર અકળાઈ ગયેલાં કહે : 'ભઈ, આ મૂઓ એકે વાને બંધાનો નથી. છોડીઓના નાખમાં ય વાંધા કાઢે છે. પગના નાખ એને શું વતેડાવવાના છે?'

હેતલ કહે, 'માશી એમને એક વાર શાકમાર્કેટ મોકલો મારી જોડે એટલે એમને સાચેસાચ સ્વાન સુંદરીઓ કેવી લાગે એ દેખાડી દઉં.'

એ વિચારમાં ને વિચારમાં ભીંડાનું બોક્સ ઠાલવવું ભૂલી ગયો ને કોઈ બહેને રહ્યા સહ્યા ભીંડા જોઈ મોં મચકોડતાં ફાલ્ગુનીબહેનને ફરિયાદ કરી. એ નવું બોક્સ ઠાલવવા જતો હતો ને ફાલ્ગુનીબહેન વિફર્યાં, 'રેવા દે ભઈ, તું ભરી રહ્યો ભીંડા. લીવ ધ શોપ નાઉ, પ્લીઝ.'

કાબેલ જાદુગર જેવી નજરબંધીથી લાકડું થઈ ગયેલા મનોજની આંખ સામે ફાલ્ગુનીબહેનનો પંજે ફેલાયો. એમાંથી છૂટતો તેજોપ્રવાહ એને હડસેલતો હોય એમ એ પાછળ ખરયો ને ભીંડાનું બોક્સ ક્યારે જમીન પર પછડાયું એની સરત ન રહી. એ જ વખતે કોઈ પરિચિત સામે આવી જતાં ફાલ્ગુનીબહેન મલક્યાં અને પેલો પંજે વાળી લેતાં ચોકરે વેરાયેલા ભીંડા સામે જોતાં બોલ્યાં, 'ભરવા તો લાગો હવે.' સાંભળતા જ એના અંગે અંગમાં વિજસંચાર થયો. નીચા નમી ઝડપથી ભીંડા ભરવા માંડ્યાં. રેક સરખી કરી અંદર આવ્યો ને દેવજીભાઈ સાથે નજર મળતાં આંખ ભરાઈ આવી. વળેલાં પાણીની પરતથી આંખો થઈ ગયેલો એમનો ચહેરો પૂરેપૂરો પમાય એ પહેલાં હેતલ, આકાશ અને રીરીના ચહેરા તરવયાં. એણે ઝડપથી આંખો લૂછી કામ ઉપાડ્યું.

સાંજે એ.બી. આવ્યા ને રાખેતા મુજબની સૂચનાઓ આપી દુકાન વધાવવા ફર્યા એટલે નોકરીમાંથી સેક થવાની ભોંકપમાંથી અચી ગયાની લાગણીએ થયું : લાવ, એક ડ્રીન્ક લઈ લઉં. માંકડ કરડશે તો ય ખબર નહિ પડે.

સ્ટ્રોંગ બિયરની અકળાવનારી વાસ ઉવેખીને ઘૂંટડો ઉતારી એણે ઝડપથી કોળિયો ભર્યો.

શાકની તીખાશથી મોમાં કડવો તૂરો સ્વાદ બદલાયો ને ભીંડાયેવું જડબું, ભેગા થઈ ગયેલા નાક લોહ એના મૂળ સ્વરૂપમાં આવ્યાં. એ જોઈ પરેશે હાથ લંબાવી બિયરનું કેન ઉપાડ્યું ને બોલ્યો, 'એમાં મોઢાં શું બગાડવાના? એન્જેય ઈટ ટીડીઓ સા'બ.' સાંભળી, મોમાં ચવાતો કોળિયો એના મોં પર થૂંકવાની ઈચ્છા મનોજે માંડ માંડ દલાવી.

પરેશ સ્ટુડન્ટ વીઝા પર તાજે તાજે આવેલો. રોંગ ટાઈમે એણે યુ.કે.માં એન્ટ્રી મારી એટલે પ્રોપર જોબનો મેળ પડ્યો નહિ. રહેવાનો ખરયો કાઢવા એ 'એ.બી. કુટૂંસમાં જોડાઈ ગયો. એ.બી. અઠવાડિયાના વીસ કલાકની પે સ્લીપ આપતા અને બાકીના કેશ! પછી બીજે જોબ શોધવાનો ટાઈમે ય ન રહ્યો. એ ઘણી વાર રાત્રે ભીંડામાં પગ પછાડતાં કરાંજતો, ના .. ના .. કહેતાં ગંદી ગાળો બબડતો અને અવળો ફરી એકધારાં નસકોરાં બોલાવતો.

• • •

આ અઠવાડિયે એ.બી.એ થોડાક નવા નિયમો શીખવેલા ને સાંજે વન ટુ વન ચર્ચેલા એટલે સાંજથી જ સ્ટુડન્ટ ગુરુસામાં હતો.

'જુઓ મનોજકુમાર આજે એક પણ માંકડ કરડ્યો છે તો આ મેટ્રેસ હું બહાર ફેંકી દઈશ.'

'ફીલ ફ્રી.' કહી મનોજે બિયરનો છેલ્લો ઘૂંટ ભર્યો. દેવજીભાઈ કહે, 'એના કરતાં કંઈક સ્પે શોધી લાય.'

'તમે વાત જ ના કરતા. હું સેન્સબરી, બી એન્ડ ક્યૂ અને વિક્સમાં ય શોધી વળ્યો. ટાંટિયા ફરી ગયા પણ .. આ દેશમાં ફૂલઝાડને કરડતા જંતુ મારવાના પચાસ જાતના સ્પ્રે મળે છે પણ માણસને કરડતા જંતુના નહિ, સમજ્યા.'

'ના હોય.'

'તો હું ખોટું બોલું છું? સાલાઓ મા'ખી ને ભમરા મારવાની દવા વેચે છે ને બેડ બગ્સ માટે કે' છે કાઉન્સિલમાં કમ્પલેઈન કરો.'

'એ તો નક્કી છે કે એ.બી. કાઉન્સિલમાં ફોન કરી પેસ્ટ કંટ્રોલ બોલાવી શકવાના નથી. બિઝનેસ પ્રિમાઈસીસમાં રેસિડેન્શિયલ એકોમોડેશન? શું જવાબ આપે?'

દેવજીભાઈ કહે, 'સો વાતની એક વાત, આ માંકડ આપણને છોડવાના નથી.'

'કે તમે માંકડને? હવે તો તમારું દેવું ય પતી ગયું. નથી જવું ઈન્ડિયા? ભાભી યાદ આવે છે કે નહિ?' કહેતાં પરેશ આડો પડ્યો.

'મારે તો છોકરાં કોલેજમાં છે. આ ટી.ડી.ઓ સાહેબને પૂછ.'

મનોજ ચૂપચાપ દીવાલ પર પડેલા ઘેરા ટપકાને ધારી ધારી જોઈ રહ્યો હતો, એ નક્કી નહોતું થતું માંકડ ચોંટ્યો છે કે લોહીનો ડાઘ છે?

'શું તાકી રહ્યો છે?' દેવજીભાઈએ નજીક આવતા પૂછ્યું, કંઈ પ્રોબ્લેમ છે?'

'ના. બસ આ ઉજગરા કેવી રીતે ટાળવા એ વિચારું છું.'

'ઉજગરો!' લાંબા સ્વરે બોલતા દેવજીભાઈએ હચેળીઓ હવામાં ઘુમાવી. પરેશ કહે 'મેં તપાસ કરી છે. કાઉન્સિલનો માણસ જ પ્રાઈવેટલી પેસ્ટ કંટ્રોલ કરી જાય છે. ૩૦૦ પાઉન્ડ. બટ નો બેડબગ્સ ફોર વન ઈયર ગેરંટીડ.'

'થ્રી હન્ડ્રેડ ક્વીન? આર યૂ કિડિંગ?'

'વ્હાય શુડ આઈ?' કહી પરેશ મનોજ તરફ અપેક્ષાભર્યું તાકી રહ્યો.

મનોજને અચાનક ફાલ્ગુનીબહેન યાદ આવી ગયાં. ભીંડાવાળી ઘટના પછી એ એને સહેજ જુદી રીતે જોતાં થયેલાં. મનોજ બરાબર ઓળખતો એમની એ નજર. શિયાળામાં ધાબા પર કસરત કરતો ત્યારે બાજુના બ્લોકવાળાં સરલાબહેન કાયમ ધાબે કપડાં સૂકવવાને બહાને એને જોયા કરતાં. કદી કશું બોલેલાં નહિ પણ નિયમ પાળતાં. એમની એ નજર ... એ ભાવ સાચો પાડવો હોય એમ એમણે સાંજે એને બોલાવેલો.

'તમે ૩૦૦ પાઉન્ડ માગ્યા'તા એ.બી. પાસે?

'હા. મારે ઈન્ડિયા મોકલાવા છે એટલે ઉપાડ માગ્યો હતો.'

'એક કામ કરો સાંજના શોપ બંધ કરી તમે ઘરે આવી જજો, ને આજથી શોપની ચાવી તમારે રાખવાની.'

ઘેર શું થયું એની કલ્પના સહેજ કંપાવી મૂકે એ કરતાં વધારે તો જાત પર શરમ વછૂટે છે. પોતે આટલો માટીપગો? સ્ત્રી કદાચ એવી રીતે બેકામ બને પણ એ? એનું ચારિત્ર્ય, એના આદર્શ .. ક્યાં ગયું બધું? પેલો સંકોચ, ના .. ના .. વિરોધ, ખચકાટ .. સઘળું વળોટી કોઈ સ્વીચ દબાવે ને રોબોટ કામે વળગે એમ .. શું કર્યું તેં આ? પસ્તાવો કર્યે જાત ચોર્યાનો અહેસાસ થોડો મટવાનો?

સાંજે ઈન્ડિયા પૈસા ટ્રાન્સફર કરતો હતો ત્યારે 'પ્રિટી વુમન'(ફિલ્મ)ની જુલિયા રોબર્ટસ યાદ આવી ગઈ. રિચાર્ડ ગેરની જાંઘ પર બેસી એને પૂછતી, 'શું કરું, બોલ?' હાથમાંથી પડી ગયેલા પાઉન્ડ પાછા ઉપાડતો હતો ત્યારે કેશિયરે પૂછ્યું, 'ઓ'રાઈટ છે ને, મનોજભાઈ?' અણે કહ્યું, 'યસ. નો વરીઝસ' ને એ જ પળે નિર્ણય કર્યો : હવે ગમે તે થાય પાછા જવું. નથી રહેવું આ દેશમાં. લાવ કહી દઉં હેતલને ફોન કરીને હું આવું છું. ગાંડી ગાંડી થઈ જશે. ઘડિયાળમાં જોયું અત્યારે તો ત્યાં રાતના સાડાબાર જેવું થયું. કાલે સવારે.

• • •

રાત્રે દેવજીભાઈને વાત કરી તો એ ભડક્યા. 'તમે તો પાગલ છો કે શું? ખબરદાર આવા ખેલ કર્યા છે તો. લોકો વિઝિટર વીઝા માટે ચારપાંચ પેટી ચૂકવે છે તો ય મેળ પડતો નથી, શું, પછી કાનમાં પૂછતા હોય એમ બોલ્યા, 'નોકરીમાં કંઈ થયું ત્યાં?'

'ના. હજી કોઈ એવી તપાસ શરૂ થઈ નથી.'

‘તો પછી? પૈસાનો પ્રોબ્લેમ છે?’
‘બસ, મન નથી, દેવુભાઈ.’
‘એવું કેવું મન? હમજા હવે. છોડી દો એ વાત જ છોડો. ચલો પબમાં જઈએ. મજા આવશે.’
આમને કેમ સમજાવવી મનની હાલત? મન કરતાં ય જાતનું ધીમેધીમે થતું જતું ધોવાણ ક્યાં જઈ અટકશે? સવારે અરીસામાં જોઈ ને કોઈ બીજા જ ચહેરો દેખાય તો?
કેવી અધિકારભરી નજરથી જુએ છે ફાલ્ગુનીબહેન? હેતલ સિવાય કોઈએ આવા હકથી જ્યું નથી ને આ? પણ બ્રેકનો ટાઈમ હતો એટલે એમનો સામનો કર્યા સિવાય છૂટકો ન હતો.
‘હું બ્રેકમાં જઈને આવું.’
‘કેમ અહીં બ્રેક નહિ લેવાય?’
‘મારે એક ફોન કરવો હતો.’
‘ઈન્ડિયા હેતલને?’ એક ભ્રમર ઊંચી કરતાં સહેજ જુદી જ ઢબે એમણે પૂછ્યું.
‘ના. બીજું કામ છે.’
‘ઠીક, જલદી આવજો પાછા. હું ટિફિન લાવી છું, સાથે જમીએ.’
ચામડી ચીરતી કંપારી અનુભવતો બહાર આવ્યો ને ઠંડી ઘેરી વળી. ટોપી નીચી ખેંચતાં કાન ઢાંકતો એ ફોન બૂથમાં પ્રવેશ્યો.
ઘરની વાતો પછી હેતલને એણે કહ્યું, ‘મારે એક ખાસ વાત કરવી છે.’
‘બોલો ને.’
‘હું પાછો આવું છું.’
‘શું? શું કો’ છો?’
‘હું પાછો આવું છું, હેતલ. બસ, બહુ થયું.’
‘પણ આમ એકાએક? કંઈ ઝઘડો બઘડો થયો કોઈની સાથે?’
‘ના.’
‘તો જોબમાં પ્રોબ્લેમ થયો છે? ઈમિગ્રેશનનો લોચો છે?’
‘કશું નથી, હેતલ, હું કંટાળી ગયો છું આવી જિંદગીથી. હું તને કેવી રીતે સમજાવું, મારું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. હું સાવ ... આઈ એમ લોસ્ટ.’
‘શું સાવ ... કેમ આમ કરો છો? સાચુ કો’ હું યાદ આવું છું ને?’
‘એ તો છે જ પણ ...’
‘ના બકા, આમ ઢીલા નહિ થવાનું. હજી આપણી પાસે ઘણો સમય છે. ને જો, સંજોગો ય આપણી ફેવરમાં છે. ગણત્રા સાહેબે મને સ્યોરિટી આપી છે કે એ છે ત્યાં સુધી તમારી ફાઈલને કોઈ અડશે નહિ, જેટલું રોકાવું હોય એટલું રોકાય. પછી?’
‘હું ઉભાઈ ગયો છું, હેત.’
‘એવું શું ઊભાવાનું? અહીં ક્યારે આપણે આટલું કમાઈ શકવાના? જરા વિચાર તો કરો. કાલ ઊઠીને આકાશને સારી લાઈનમાં મૂકવો. પડશે. પાછળ ને પાછળ રીરીબહેન.’

‘એટલે હું રૂપિયા કમાવાનું મશીન છું.’
‘કેમ આડું બોલો છો? ચોક્કસ તમને કશુંક થયું છે. હું હમણાં જ પરેશભાઈને ફોન કરું છું. તમે ફોન મૂકી દો હમણાં, હું ફોન કરીશ રાતે. ને કોઈ ખોટા વિચારો કરવાના નથી.’
‘પણ હું ખોટા વિચાર કરતો જ નથી.’
‘એની તમને વધારે ખબર કે મને? મનોજ પ્લીઝ, જો આપણને માંડ ચાન્સ મલ્યો છે ને તું ... નથી કરવી મારે વાત. પહેલાં કે’ જમ્યો? ચલ ‘સૂરજ’માંથી થેપલાં ને શાક લઈ જમી લે. હું ફોન કરું છું નિરાંતે.’
‘જમ્યો જ છું હવે. કશી વાત સમજતી નથી ને ...’
‘શું સમજું? આઈ લવ યુ, મિસિંગ યુ લોટ પણ તું આમ ...’ બોલતાં હેતલ ઘ્રુસકે ઘ્રુસકે રડી પડી.
‘હેતલ, હેતા તું રડ નહિ. સાંભળો છે? હેતલ ... કહું છું ...’
ફોન મુકાયાનો પોલો ખટકારો કાનમાં ઘૂમરાઈને છેક ઊંડે સુધી પેસી ગયો. — જા જમી આવ, અહીં આવીને જોઈશ ને કેવું જમું છું તો રણચંડી બનીને તારૂં જઈશ. ઈડિયટ છે સાવ! ભોગ તારા. બબડતાં એણે દુકાન તરફ પગ ઉપાડ્યો.
● ● ●
પરેશ કોઈ પાસેથી બેડબગ્સ કિલર લઈ આવ્યો હતો. કહે, ‘સાવું લંડન ને અમદાવાદ બધું સરાખું. અહીંયા ય બ્લેકમાં બધું મળી જાય છે. આટલી શીશીના પંદર પાઉન્ડ કાંચી લીધા.’
દેવજીભાઈ મોટું બગાસું લઈ બોલ્યા, ‘હમજા હવે. આ માંકડિયા ટળે એટલે નિરાંત. ઓફના દા’ડે એકાદ કામ શોધી પાડીએ.’
‘બીજું કામ?’
‘હારતો. આપણાં ઓલે થોડાં શેઠાણી ટિફિન લાવવાનાં છે.’ કહી દેવજીભાઈ હસ્યા.
‘ગરજ વગર કોઈ કશું કરતું નથી દેવજીભાઈ, એ સમજી લેવાનું.’ કહી મનોજે સ્પ્રે પર લખેલી સૂચનાઓ વાંચવા માંડી. પછી બત્રેને નીચે જવા ઈશારો કરી મોં એ રૂમાલ બાંધી સ્પ્રે છાંટવા માંડ્યો. આખા ઓરડામાં એક ઉબકાવનારી વાસ ફરી વળી હતી. દેવજીભાઈ પગ મૂકતાંવેંત બોલ્યા, ‘મરેલા ઉંદર જેવી વાસ આવે છે. બારી ખોલો લ્યા.’ પણ દવાની વધારે અસર થાય એમ ધારી કોઈએ બારી ન ઉઘાડી. મનોજ આડો પડ્યો. થાકેલું શરીર દવાના ઘેનમાં ક્યારે ઢળી ગયું કશી સરત ન રહી.
● ● ●
સતત ચાર વખત એવું બન્યું કે ફોન કરે ત્યારે કાં તો બા ફોન ઉપાડે કે આકાશ. હેતલ ક્યાં તો જવાબ મળે : મંદિર ગઈ છે, શોપિંગમાં ગઈ કે ઊંઘી ગઈ છે.
હેતલ ઈરાદાપૂર્વક એને ટાળે છે. એ પાછો જાય એ કોઈને ગમતી વાત નથી, સિવાય બા. આકાશ કહે, ‘ડેડી, મારા બધા ફ્રેન્ડસને મેં કહી દીધું

છે. અમે ગાડી લેવાના. મને પર્જોનું નાનું મોડલ બહુ જ ગમે છે. આપણે લઈશું ને ડેડી?’ કોણ શીખવે છે આ બધું? એણે તો કદી છોકરાઓને આવાં સપનાં દેખાડ્યાં નથી. શીખવાડ્યું છે તો સારી રીતે ભણવા, બાની ચાકરી કરવા કે ઘરમાં મદદરૂપ થવા. આવી મોટી મોટી બડાશો મારવાનું તો
આંખ સામે આછા ગ્રે રંગના ફોર્મલ પેન્ટ પર કાળું સ્વેટિયા લીટીઓવાળું શર્ટ પહેરી કેટવોક કરી નજીક આવતી હેતલ આવી ગઈ. એની સહેજ વાંકી ડોકે એના પર સ્થિર થયેલી નજર, હોઠ પર વિકસું વિકસું થતું સ્મિત, અને ખુદ્દા વાળનો ફરફરાટ! એને ઊંચકીને એ ફેરફરડી ફેરવે છે. હેતલ ખડખડાટ હસતાં જોઈથી બોલે છે, ‘ચાલ ઊડીએ ચાલ.’ એ એને હળવેથી નીચે ઉતારે છે. એનો હાંફ અને તરવરાટને માણતી એ સહેજ નમી. એના ખૂલી ગયેલા શર્ટમાંથી ચમકતી ત્વચા, એ લીસું ઈજન ..
અચાનક એ ઝાંખુ થતું જાય અને એ ઝાંખા દૃશ્યમાંથી નવું દૃશ્ય ઊભરે. પેલી નજર બદલાય. ચહેરો એ જ પણ લાગણીના સ્થાને ચમકતી લાલચ! ‘આપણે બંગલો લઈશું ને, મનોજ. ફાઈવ બેડરૂમ વીથ ગાર્ડન! રવિભાઈ લોકોથી ય મોટ્ટો, ગાંધીનગરમાં.’ એને થયું એ હાથ લબાવી પેલી સીધું તાકતી નજરને ઢાંકે. હેતલને હૃદય સરસી ચાંપી કહે, જો સાંભળ, સંભળાય છે કશું? પણ હેતલ તો દૂર દૂર ઊભી છે. નુન્યાંગનાની જેમ એક પગની આંટી વાળી, એક હાથ કમરે અને બીજા હાથે સ્તંભને પકડી કોઈ વિશાળ મહાલયને તાકતી ...!
એ ઝબકીને જાગી ગયો. હવડ વાસથી ઊબકો આવવા જેવું થયું પણ મોંમાં વઘૂટેલી મોળ પરાણે ગળી જતાં એણે ઓશીકામાં મોં છુપાવી દીધું. ત્યાં બોચીમાં એવો ચટકો ભરાયો કે જોઈથી થપાટ મરાઈ ગઈ. કશાક ચીકણા સ્પર્શ સાથે સાવ અજાણી વાસ નસકોરાંમાં પ્રવેશી.
● ● ●
ફાલ્ગુનીબહેને આંખથી ઈશારો કરીને બોલાવ્યો.
‘હા બે’ન.’
‘બે’ન કે’ છે તે સારો નથી લાગતો. સાંજે ઘેર આવજો. એ જવાના છે લેસ્ટર.’
‘પણ મારે બહાર જવાનું નક્કી છે. એક ફ્રેન્ડના ઘેર પાર્ટી છે.’
‘તો સહેજ વહેલા નીકળી જવાનું. નાઈટ આપણે ત્યાં, શું કીધું? વધારે વાયડાઈ નહિ સારી.’
ફાલ્ગુનીબહેને આંખ સહેજ રાતી કરી ઊંડો શ્વાસ લીધો ને ટીલ ઉઘાડી દસ પાઉન્ડની નોટ અંબાવતા કહ્યું, ‘કેબ કરી લેજો, રાતના ચાલીશ નહિ.’
આઠ વાગ્યે દુકાન બંધ કરી પરેશ ચાવી આપીને નીકળ્યો. પણ ક્યાં જવું? આ સ્ત્રીએ બરાબર ફૂસાવી દીધો. ચાવી આપવા ઘેર જાય પછી?? એક પબમાં. જઈને બેઠો.

બીજી નોકરી માટે ય વાત કરી રાખી હતી પણ કન્સર્વેટીવ પાર્ટી પાવરમાં આવ્યા પછી હોમ ઓફિસ કડક થઈ છે એટલે કોઈ ઈવીંગલ ઈમિગ્રન્ટને નોકરી રાખતું નથી. વિચારમાં ને વિચારમાં બે પાર્ટન્ટ બિયર પીવાઈ ગયો. શું કરું? જતાંવેત ચાવી હાથમાં પકડાવતાં ક ભાગીશ એમ નક્કી કરી ઉઠ્યો. 'અશ્વિન વિલા' દેખાતાં જ પગ પાણી પાણી થવા લાગ્યા. પરાણે ધકેલાતો હોય એમ દરવાજા આવ્યો. ખોલે કે તરત ચાવી આપી બહાર. કોઈ અજાણ્યા પુરુષે બારાણું ઉઘાડ્યું, 'યસ.'

'આ ચાવી, ફાલ્ગુનીબહેન'

'બોલાવું.' કહેતાં બૂમ મારી. 'યાહ, મનોજભાઈ.' કહેતાં આવી ઓળખાણ કરાવી 'મારા મોટાભાઈ. હમણાં સાંજે જ આવ્યા.' ને ચાવી લઈ 'ગુડનાઈટ ધેન.' કહેતાં ધબ દઈ બારાણું બંધ કરી દીધું.

• • •

બસ, આ છેલ્લું. હવે કદી ફાલ્ગુનીબહેનની વાત નહિ માનું. એ બન્ને સાથે હોય અને એકાએક એ.બી. આવી ચડ્યાની કલ્પનાએ લખવાનું આવી ગયું. આગળ વિચારો ન કરવા હોય એમ ઝનૂનથી કામ કરતો રહ્યો. પ્રેક મળતાં જ ઘરે ફોન જોડ્યો. 'હેતલ બોલું, મજામાં?'

'હા પણ તું બહુ બિઝી થઈ ગઈ છે.'

'શેની બિઝી? તમારી જોડે વાત કરીએ એટલે હું આવું ... હું આવુંની માળા ચાલુ થઈ જાય.'

'એટલે મને ટાળવાનો એમ?'

'કોઈ ટાળતું નથી. સાચુ કહું, તમારી મેન્ટાલિટી સાવ બદલાઈ ગઈ છે. ભગવાને મહેનત કરીને ચાર પૈસા કમાવાની તક આપી ત્યારે તમારા માથે દુનિયાભરની તકલીફો આવી ગઈ.'

'તું સમજતી નથી. અરે, રાત્રે ઊંઘાતું ય નથી. છેલ્લા બે મહિનાથી એટલા માંકડ કરડે છે. મેં કદી આવું સહન નથી કર્યું, હેતલ.'

'તે હું ક્યાં નથી જાણતી? પણ આપણાં સંતાનો માટે આપણે જ દુઃખ વેઠવું પડે ને. તમે સહેજ વેઠી લેશો તો છોકરાં કંઈક ભાળશે. બાકી તમારા પગારમાં શું થાય એ તમને ખબર જ છે.'

'એટલે? અરે કારકૂન, શિક્ષક, આંગડિયા, પટાવાળા બધાયના ઘર ચાલે જ છે.'

'તે મને આંગડિયાણુ કે પટાવાળી બનાવવા પ્રેમ કર્યો? તો? શું થયું છે, મનોજ તમને શું થયું છે?'

લાંબી દલીલો, અકળામણ, રીસ, છણકા અને બોલાચાલી ને અંતે રુદ્ધ. એ ડૂસકાંઓ વચ્ચે અફળાતાં આડાં, આકરાં વાક્યો! પછી કશું કહેવાનું રહેતું નહિ સિવાય, 'હું નથી આવતો પાછો, બસ.'

વીસેક મિનિટ મોડો આવ્યો એટલે એ.બી. બગડ્યા. 'કેમ મનોજકુમાર, ભારતનો ઉદ્ધાર કરવા રોકાયા? તા?' હું જોતો 'તો. દોઢ કલાકથી ફોન પકડી ને ઊભા 'તા. થેન્કયૂ વેરી મચ મારા અઢી પાઉન્ડ બચાવી લીધા તમે. ચાલો હવે કામે વળો ઝટ.'

એણે કશો જવાબ ન આપ્યો. ભૂખ્યા પેટે થતા અમળાટને શમાવવા બે ગ્લાસ પાણી પીને તૂરિયાનું બોક્સ ઉઠાવ્યું ત્યાં બોક્સ પાછળથી મોટો કરોળિયો દોડી એના હાથ પર ચડ્યો ને હાથમાંથી બોક્સ છૂટી ગયું. ફરી એ.બી.ની ગાળો, પગાર કાપી લેવાની ધમકી સામે ફાલ્ગુનીબહેનનો જવા દો કહું છુંનો દયાભરેલો રણકાર!

રાત્રે એકધારો વરસાદ વરસતો હતો. કોઈ મુઠ્ઠી ભરી ભરીને કાંકરા ફેંકતું હોય એમ તડ તડ અવાજ ગાજતો હતો. છેલ્લા પંદર દિવસથી સતત કકળાટ અને એ જ વિનંતીઓ. કશો ફરક પડતો નહોતો. હવે એવું થતું હતું કે ઘેર ફોન કરશે તો ઉપરથી સાંભળવું પડશે. હેતલને તો કશી વાતની અસર જ થતી નથી. તે દિવસે વાત ચાલતી હતી ને એનાથી બોલાઈ ગયું 'ના એ નહિ બને, ફાલ્ગુનીબેન.' બોલાયા પછી તરત ભાન થયું શું બોલાઈ ગયું. પણ હેતલ એની સમજવટભરી દલીલોમાં એવી રત કે લાંબા સમય સુધી લોકારો ન ભણાયો તો કહે, 'તમે સાંભળો છો, હું કહું છું એ?'

હેતલ કશાક ઝનૂનથી વર્તતી હતી. મારું નહિ માનવાનું? એમાં પરેશે કહ્યું હવે શેના માંકડ ભાભી, મનોજભાઈને વહેમ છે ખાલી. પણ ચટકો ભરાયને તમે સૂતા છો એનું ભાન થાય. વીસ પાઉન્ડનો બીજ સ્પ્રેએ પણ ખાસ અસર ન બતાવી. આ પીડાનો કશો ઈલાજ નહોતો. એણે ગણાત્રા સાહેબને ય વાત કરી કે મારે પાછા આવી જવું છે, સર પ્લીઝ ફેવરમી. 'હા. હા. નિરાંતે તમતમારે. હજી એકાદ વરસ તો અહીંથી મને કોઈ હટાવે એમ નથી. કમાઈ લેવાનું, ભઈ.' ખબર નહિ હેતલના પપ્પાનું ક્યું ઋણ ચૂકવે છે. એણે અંદાજ મૂક્યો. અત્યાર સુધીમાં એણે પંદર હજારથી ય વધારે પાઉન્ડ ઘેર મોકલ્યા હતા. જેમ જેમ રૂપિયો મળતો ગયો એમ ઘરનાંની તરસ વધતી જતી ચાલી. ના. હવે નહિ. ઊભા થઈ લાઈટ કરતાં બબડ્યો, 'ના.'

પરેશ અને દેવજીભાઈ ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા. પરેશની ગોરી પિંડીએ એક માંકડ નિરાંતે ચોંટ્યો હતો. એનું પાછવું શરીર ઊંચું હતું. એણે હાથ લંબાવી આંગળીએ દબાવ્યો. પકડી પચકી નાખ્યો. લોહીવાળી આંગળી અને અંગૂઠાએ મેટ્રેસની ધારો ફેંકેસવા માંડી. કલાક, દોઢ કલાક. મરાય ત્યાં સુધી પકડી પકડીને માંકડ મારતો રહ્યો. લોહીવાળા હાથ જોતાં બબડ્યો. 'નહિ જીવવા દઉં સાલાઓ, મારી નાખીશ. મારું લોહી પીવું છે મારું? મારું ...'

દેવજીભાઈ જાગી ગયા. 'શું થયું મનોજભાઈ? એના લોહીભર્યા હાથ, બીકાળવો ચહેરો જોઈ ફાટેલા ડોળે બેઠા થઈ કોઈ ભૂત જોયું હોય એમ તાકી રહ્યા.

• • •

કન્ફર્મ્ડ ટિકિટ હાથમાં આવી ત્યારે થવા જોઈતા હાથકારાને બદલે કશીક વિચિત્ર લાગણી, કોઈ ગુનો થઈ ગયાનો ભાવ અનુભવાતો હતો. પણ

એ કશું હવે એને સ્પર્શવાનું નહોતું. હા પાછા જવાના મક્કમ નિર્ણયથી થવો જોઈએ આનંદ નહોતો અનુભવાતો એની ચિંતા થતી હતી. કેમ આવું? નક્કી આ હેતલના નિસાસા મને જાંપવા દેતા નથી. એવી લોભિયાણુ છે કે એનો ચેપ મને ય લગાડી દે. પણ આખા શરીરે દાઝી ગયાની વેદના કેટલી સહન થાય? તો ય ઝઘડાઝઘડી ને સમાધાનમાં પાંચ મહિના નીકળી ગયા. છોકરાઓ માટે સ્ટોરમાં ફરી ફરીને વસ્તુઓ ખરીદતો હતો ત્યારે વપરાતા પાઉન્ડ હવે નહિ કમાવાય એ વિચારે લીધેલી વસ્તુ પાછી આપી દેવાની ઈચ્છાની શરમ ક્યાં છુપાવવી? નથી જવું પાછા. પણ ફરી એ ઓશિયાળી જિંદગી, માંકડ, કરોળિયા, શાક, બકાલાં અને ફાલ્ગુનીબહેનની ગંધ ... ના. હવે કદી નહિ. ફરી નથી ફસાવું પાઉન્ડ અને કન્વર્ઝનના ચક્કરમાં. ના. બસ હું તો આ ઊડ્યો.

સરકતો જતો હીથરો એરોપોર્ટનો રન વે .. પળભર આંખ સામે ઝળૂંબી નાના ને નાના થતાં મકાનો પછી આખું શહેર અને ચોખંડા ઘાસ અને જમીનનો વિસ્તાર ધરાઈ ધરાઈને તાકી રહ્યો. અફાટ આકાશ અને વાદળોના ઢગ વચ્ચે વરસો પહેલાં જાંઘ પર થયેલા ગુમડાને દબાવી દબાવી પડુ કાઢતાં જે પીડા અને રાહતની મિશ્ર લાગણી થતી હતી એ ફરી અનુભવાઈ. એ તીખો કણસાટ મમળાવે ત્યાં બે વરસ, નવ મહિના અને સત્તર દિવસ પછી જોવા મળનારો દેશ, માણસો, બા, આકાશ, રીરી અને હેતલ ... સહુ બાઝી પડશે. એક ક્ષણ પણ અળગા નહિ થવા દે કોઈને

અમદાવાદની ધરતી જોવા ડોક તાણી તાણી મથ્યો પણ કશું કળાય નહિ. ન સાબરમતી નદી, ન કોઈ મિજ, ન મકાનો, ન અણસાર. એકાએક નજીક આવતો જતો ખાલી વિસ્તાર સડસડાટ ઊભરાયો. નજર સામે મકાનો, વૃક્ષો, રસ્તા, માણસો આવી ગયાં ને પ્લેન થોભ્યું ત્યારે ભરેલી આંખમાં ઝીલાતાં દૃશ્યો સાવ ઝાંખા ઝાંખા થઈ ગયાં.

ઊતરતો હતો ત્યારે દૂર કળાતા આકારો જોઈ થયું હેતલ ઊભી હશે એકટક જોઈને. એણે હાથ ઊંચો કરી હલાવ્યો ને કોઈના ધક્કે આગળ ધકેલાયો.

બહાર નીકળતાં સહુ પહેલી હેતલ દેખાઈ, બાજુમાં છોકરાંઓ દોડતાં પગલે આગળ આવ્યો, સહેજ નમીને રીરીને ઊંચકી લીધી. આકાશને વહાલ કર્યું, પડખે લીધો. સહેજ વારે હેતલને ભેટવા હાથ લંબાવ્યા. એ એને જોઈથી વળગી પડી. એનો બથમાં દબાતો દેહ કોઈ અવાર્ણનીય સુખ આપતો હતો. ત્યાં અચાનક જરા ય ઈચ્છ્યું નહોતું તો ય કોઈ બીજી જ ભીંસ અનુભવાઈ ને હેતલને કસતી એની પકડ ઢીલી પડી ગઈ. બન્ને હાથ સાવ આધાર વગરના હોય એમ હવામાં ઝૂલી રહ્યા.

* * *

[16, Eton Court, Eton Avenue. WEMBLEY, Middlesex HA0 3BB, U.K.]
e.mail : anilnvyas@gmail.com

અચાનક આંખ ઊઘડી ગઈ. બોચીએ, ખભા પર બળતરા થતી હતી. ખંજવાળ અને ઢીમડાં .. ચોક્કસ કશુંક છે. રાત્રે પથારીમાં પડતાંવેંત ટોળાંબંધ થાક આખાએ શરીરને ચૂરચૂર કરી મૂકે. પગ લંબાવી નસો ખેંચે ત્યારે એવું થાય કે આ ટટ્ટાર શરીર હમણાં લાકડું બની જશે. પણ ક્યારે બધું સાવ હળવું થઈ જાય ને ઊંઘ ઘેરી વળે પછી કશીએ સરત રહેતી નહિ. હથેળી શરીર પંખાળતી રહે, ટેરવાં ઢીમડાં ખોળી ખંજવાળતાં રહે ને એમાંથી ઊઠતી બળતરા અચાનક જગાડી દે છે.

અહીં નથી ક્યાં ય ધૂળ કે નથી મચ્છર. તો શું કરે છે? હૂવર નથી પણ બ્રૂમ ઘસી ઘસીને કારપેટ ય ચોખ્ખી ચાણાક રાખીએ છીએ. મેટ્રેસ ઊંચી કરી કેટલી ય વખત ચેક કરે છે પણ કશું હાથ નથી આવતું. અડધી રાત્રે કશુંક શરીરને ચોટી ચટકા ભરી ભરી શરીર સૂજવી નાંખે છે.

સવારે પરેશ કહે, 'કદાચ માંકડ કે ચાંચડ ના હોય.'

અશ્વિનભાઈ ખડખડાટ હસી પડ્યા. 'માંકડ? માળા ગાંડા થઈ ગયા છે.' જવાબમાં મનોજે હાથ લાંબો કરી ઢીમડાં દેખાડ્યાં. વલૂરના ઉઝરડા અને ઊખડેલી પરતથી રુંવાટી વચ્ચેની ચામડી તગતગી ગઈ હતી. અશ્વિનભાઈએ જ્યેં ન જ્યેં કરતાં કહ્યું, 'તમારાથી હીટરની ગરમી નહિ વેદાતી હોય, હીટિંગનું ટાઈમિંગ સેટ કરવું જોશે.' ને શટર તરફ ફર્યા. શટરની જાળીઓમાંથી આવતો ઉજાસ ધીમે ધીમે ફેલાતો જતો હતો. મનોજે શાકભાજી પર ઢોકલા છાપાં ઉઠાવવા માંડ્યા. ખુદ્દા ભાગમાંથી આવતી ઠંડી હવા શરીર થયરાવતી હતી પણ એથી ઢીમડાં અને ઉઝરડા પર રાહત લાગતી હતી. અણે સ્ફૂર્તિથી ટેબલો સરખાં કરતાં એકે એક ખાનાંઓમાં પહેલું શાક અવળસવળ કરવા માંડ્યું. ઘડિયાળનો કાંટો ધીમે ધીમે નવ સુધી પહોંચે એ પહેલાં બધું અટોપવાનું. આખી શોપ ટાઈડી કરવાની અને સારાં સારાં, લીલાંછમ શાક ઝટ નજરે ચઢે એમ ગોઠવવાનાં. વહેલી સવારથી ખોખાંઓ ઠાલવી શાકભાજીના ઢગલામાંથી ચીમળાયેલાં કે ઢીલાં લાગતાં શાક જુદાં તારવવાનાં અને મધ્યમસરનાં જુદાં. પછી જલદી બગડી જાય એવાં શાકની ઢગલીઓ બનાવી પારદર્શક પોલિથિન બેગમાં પેક કરી સીલ લગાવાનાં. વજન તો અંદાજ આવી ગયેલો એટલે કરવું પડતું નહિ પણ ઠંડુંગાર શાક પાતળાં પ્લાસ્ટિકનાં મોજાંને વીંધીં હાડકાં થીજવી દેતું. નાકમાં પેસી જતી વાસી ગંધ સવારે ખાધેલાં બ્રેડ અને ચાનો બ્રેકફાસ્ટ વલોવતી હતી. ઊબકો આવવા જેવું થયું ત્યાં કોઈએ શેકેલી, ઘી ચોપડેલી ગરમાગરમ ભાખરી ભાણામાં પીરસી દીધી.

'ના કહ્યું ને.'

'હવે ખવાઈ જશે ગરમ ગરમ.'

એક જ પળ, ને વળતી પળે સાવધ થતાં એ ઊબકો દબાવ્યો, ત્યારે થયું એ ઘરમાં નહિ, લંડનમાં છે. અહીં એવી ભાખરી મળે જ છે, જરા જુદી રીતે ખાવાની માઈક્રોવેવમાં ગરમ કરીને. એમ તો ગાંઠિયા અને ચવાણાની ય મજા છે પણ પાઉન્ડ? યસ, પાઉન્ડ જો એ ના બચે તો???

તો આ અશ્વિનભાઈ જેન્ટલમેન છે એટલે રહેવા સાથે નાસ્તાની સગવડ કરી આપી છે. પરેશ

'માંકડે બેઠો છું' ! - નો આનંદ અનુભવતા અનિલ વ્યાસ

કે' છે, 'લ્યા, પડી રે'વા નવેરી આવી એને સગવડ ગણવાની? આપણું ઘરે ય યાદ નહિ?' મનોજ એક ક્ષણ હાથ લંબાવી અડી શકાય એવી દીવાલોને તાકી રહેલો. ... ઘર તો આકાશમાં ઊડતું વિમાન ધીમે ધીમે નાનું થતું જતું ઓગળી જાય એમ ઓગળી ગયું હતું. ઢગલે ઢગલાં વાટળો જેવી લાગણીઓ કશા ય ગોરંભા વગર ફરફરતી અને વરસું વરસું થતાં છેક ઉપરના હવામાનમાં થીજી રહે એમ દીંગરાઈ જતી. આંખમાં આંસુ તગતગી ઊઠે કે ડૂમો ભરાઈ આવે ત્યારે હેતલની વાળમાં ફરતી આંગળીઓની યાદ આવતી ને પાથરુંક એનું હસતું મોં એવું અપેક્ષાભર્યું તાકી રહેતું કે આપોઆપ હથેળીઓ કામે વળગી પડતી.

કરોડરજૂનો છેડો ખેંચતી આખાએ શ્રોણીફલકને આમળતી હોય એમ અનુભવાતું ને વહેલી સવારે ટ્રોલીમાં ખડકાયેલી પેલેટ ખાલી કરતાં બધો ય અમળાટ ઓગળીને રેલાઈ જતો, એમાં અશ્વિનભાઈ ઉંફે એ.બી.ની જીભના ચાખ્યા છમ છમ કરાતા. એ ચૂપચાપ ખોખાંઓ ઉતારતો, થાપીઓ ખેંસવતો અને એક એક મિનિટ ગોઠવાતી જતી હોય એમ ગોઠવતો. અશ્વિનભાઈ બૂમો મારતા જતા : 'આમ નહિ એ ય ડફોળ .. આમ નહિ, આ બાજુ.'

'એ ડફોળ તું આમાં ધ્યાન રાખને ડાફળિયાં માર્યા વગર, ચલ પાનું ફેરવ.'

રામજી 'જી, શાયેબ પોનું.' કહી જીભ બહાર કાઢી આંગળી ભીની કરવા જતો કે એનાથી હાથ ઉગામાઈ જતો. રામજી દાંત વચ્ચે લબકતી જીભે ઝીણું ઝીણું મલકતો. એ હસી ને કાગળો પર સહી કરતો. બહાર સતત ચલલપલલ રહેતી પણ ક્યારે ય કોઈ પરવાનગી વગર એની ઓફિસમાં પ્રવેશી શકતું નહિ. એની છાપ એક પ્રામાણિક, સ્વભાવે આકરા અને આખાબોલા અધિકારી તરીકેની હતી. એની કામ લેવાની આગવી પધ્ધતિ હતી. દરેક કામની યાદી બનાવવી, એ થયું કે નહિ તેની નોંધ કરવી અને વ્યક્તિ પાસે સમયસર એની ઉઘરાણી કરવી. આને કારણે સ્ટાફ અસમંજસમાં રહેતો કે સાહેબને બધું યાદ કેવી રીતે રહે છે? પણ મનોજ બી. ત્રિવેદી, તાલુકા વિકાસ અધિકારીશ્રી કોઈ જાદુગરની જેમ તુમારોની યાદી અને ચડત ફાઈલો જીભના ટેરવે ફેરવતા.

આ પરાયા મુલકમાં ફાઈલો શાક અને કરિયાણામાં ફેરવાઈ ગઈ. અજાણપણે જ બધો રોપ બીડતો હોય એમ એનાથી મુઠ્ઠીઓ વળાઈ ગઈ, પછી આ ખોલી નાંખીશ ને અંદરથી કશું જ નહિ નીકળે તો? એવી બીકમાં ચૂપચાપ બંધ મુઠ્ઠી તાકી રહ્યો. એ.બી.ની નજર એને આમ ઊભિલો જોઈ કતરાઈ. 'એ ય બોક્સર! ફિસ્ટ ઓફ ફ્યુરીની અદામાંથી બહાર આવી જરા ત્રીજી લાઈનમાં નજર કરો. ત્યાં રાઈસ બેગો જો, કેમ અપસાઈડ ડાઉન ગોઠવેલી છે?'

સાંભળતાં જ એને પોતાના શબ્દો યાદ આવી ગયા. ઘરમાં દરેક વસ્તુ એની યોગ્ય જગ્યાએ જ હોય એ માટે હેતલને પળમાં પાણીની કરી નાંખતો. એને એ કેવું વીતતું હશે એ અહેસાસને ચગળતાં એણે ત્રીજી રેક તરફ ઝડપથી પગ ઉપાડ્યો. રાઈસબેગો સવળી ગોઠવી એણે તમામ ખાનાંઓમાં નજર ફેરવી લીધી. બધું દીકઠાક કરતો આગળ વધ્યો ત્યારે ફુલાવર અને ટામેટાંના ખાનાં આડાઅવળાં થઈ ગયાં હતાં. સ્ત્રીઓ ... બબડતાં એણે બધું સરખું કરવા માંડ્યું. ખૂટતાં ખાનાંઓ સતત ભરાતાં રહેવાં જોઈએ. પાછળ ગોડાઉનમાંથી બોક્સ ચકાસી ઠાલવતા રહેવાનું. એક એક પળે એ.બી.ના હુકમ મુજબ હાથ પગ હાંકે રાખવાના. કશું કામ ના હોય તો ખાલી ખોખાં વાળીને થાપીઓ બનાવવાની કે થોડો કચરો નીકળશે જ એવી શ્રદ્ધા સાથે બ્રૂમ ફેરવી દેવાનું. એક એક પેની લોહીનાં ટીપાંની જેમ કસાઈને આવે છે એમ એ.બી. માનતા એટલે કામ પણ કસદાર થવું જોઈએ. એટલામાં દેવજીભાઈ પ્રગટ થયા. 'બોસ, એ.બી. ગોન.' અશ્વિન

(અનુસંધાન પાન 24 પરે)